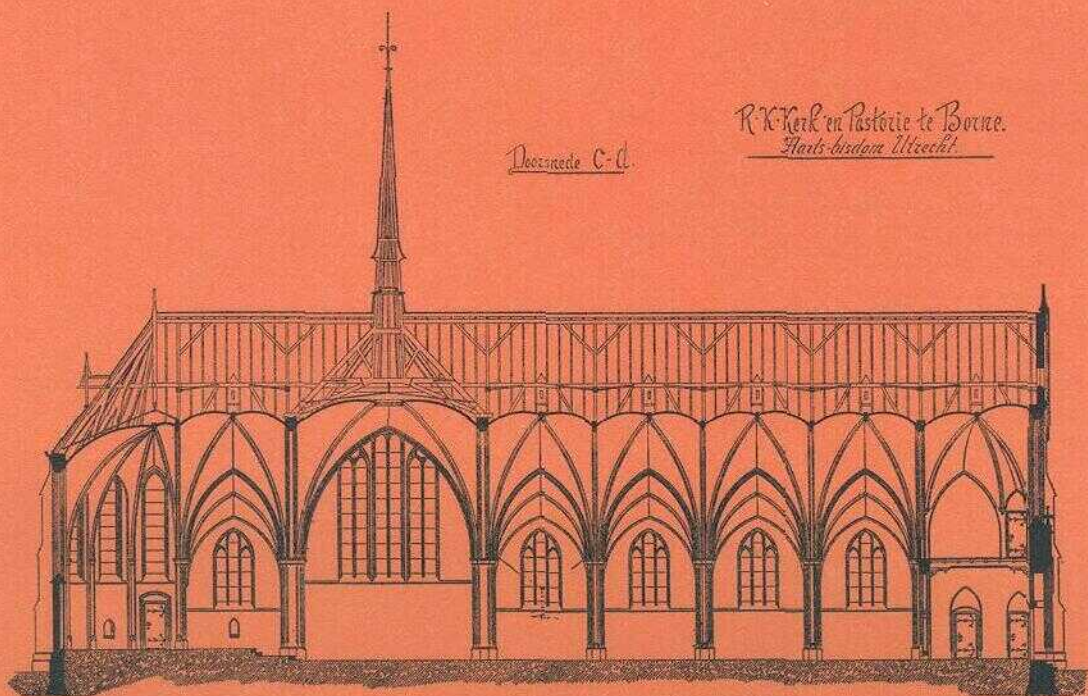


Bulletin KNOB

2

JAARGANG 78 | JUNI 1979



Deoemedie C.A.

*R.K. Kerk en Pastorie te Borne.
Stads-archief Utrecht.*

Inhoud

A. J. LOOYENGA

De Kerk der H.H. Engelbewaarders te
's-Gravenhage 57

ARCHEOLOGISCH NIEUWS 84

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofd-redacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv, 1013 GX Amsterdam. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB. *Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van *beëindiging* van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de KNOB: de Poorterstraat 22, 2597 CS 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 50,—;
instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;
jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, 1171 HE Badhoevedorp. Tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)
f 10,— per aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *jbr. mr. L.M. Michiels van Kessenich*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark,*

De Poorterstraat 22, 2597 CS Den Haag

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen,*

p.a. Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht

Drs. A. L. L. M. Asselbergs,

drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, mr. dr. L. de Gou,

drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld,

R. J. van Pelt, ir. N. C. G. van de Rijt, drs. H. Sarfaty,

drs. W. H. Vroom

DE KERK DER H.H. ENGELBEWAARDERS TE 's-GRAVENHAGE

A. J. LOOYENGA

De stad Den Haag is ondanks veelvuldige pogingen daar verandering in te brengen nog steeds rijk aan historische monumenten, met name ook uit de negentiende en vroege twintigste eeuw, een periode die zich thans meer dan ooit in een grote belangstelling mag verheugen. Zo bezit deze stad een groot aantal belangrijke voorbeelden van de huizenbouw uit de periode na 1870, waaronder de rijkste die in ons land in die tijd tot stand zijn gekomen¹. Ook vele belangrijke openbare gebouwen werden in die tijd gebouwd, zoals diverse ministeries, scholen en vooral kerken. Den Haag bezat tot 1940 drie grote kerken in neoklassieke stijl. Thans is alleen de belangrijkste daarvan, de St.-Theresiakerk, overgebleven². Uit de neogotische periode bleven diverse kerken bewaard, al werden ook hier ernstige verliezen geleden. De zeer merkwaardige H. Hartkerk aan de Hobbemastraat, gebouwd 1893-1894 door W. B. van Liefland³ werd in 1974 gesloopt, evenals de Josephskerk⁴, één der beste werken van de Cuyperleerlingen Margry en Snickers. De bekendste kerken uit deze periode zijn echter de St.-Jacobuskerk aan de Parkstraat⁵ (1875-1878, P. J. H. Cuyper), waarvan de restauratie onlangs gereed kwam, en de Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen aan de Elandstraat⁶ (1891-1892, Nicolaas Molenaar).

Veel minder bekend is de kerk gewijd aan de H. H. Engelbewaarders⁷, gelegen aan de Brandtstraat in de Transvaalwijk. En toch, wie vanuit de tamelijk saaië straat, waar deze kerk zich bevindt, het gebouw betreedt, zal verrast zijn door de wijde ruimte. Het gebouw vertoont bovendien een aantal merkwaardigheden die het rechtvaardigen er uitvoeriger aandacht aan te wijden. Ofschoon de Engelbewaarderskerk korte tijd na haar

inwijding in 1916 wel enige aandacht heeft getrokken, heeft zij toch nooit de bekendheid gekregen die zij verdient.

Het is de bedoeling van deze beschouwing de betekenis van dit gebouw in het licht te stellen. Daarbij zal aan de volgende punten aandacht worden besteed:

1. de ontwikkeling van de Transvaalwijk;
2. het ontstaan van de parochie en de bouw van de kerk;
3. beschrijving van het kerkgebouw en zijn inventaris;
4. betekenis van het gebouw; de architect Nicolaas Molenaar, de plaats van de Engelbewaarderskerk in de neogotische bouwkunst, de inspiratiebronnen van het gebouw.

1. *De ontwikkeling van de Transvaalwijk*

Den Haag kende in de negentiende eeuw een stormachtige ontwikkeling. Tussen 1800 en 1900 groeide de bevolking van 41 000 tot 200 000 zielen⁸. Een gunstige factor daarbij was o.a. de geografische ligging, vlak aan zee en bovendien op zandgrond, wat de woningbouw goedkoop maakte. De eerste stadsuitbreidingen vonden dan ook op de zandgronden aan de noordwest- en noordoostzijde plaats. Pas later, toen de bevolking verder groeide, werden ook de terreinen aan de zuidkant van de stad bebouwd. De aan de noordzijde gelegen wijken waren vooral bestemd voor ambtenaren en Indische verlofgangers. De latere zuidelijke wijken werden aangelegd om de groeiende arbeidersbevolking te huisvesten. Het bouwen ervan werd meestal toevertrouwd aan bouwgrondmaatschappijen. Deze kochten een stuk grond en lieten een plan maken, dat aan de gemeenteraad werd voorgelegd. Dikwijls zaten ver-

¹ Een der fraaiste huizen was wel Bezuidenhoutseweg 60 in Franse renaissancestijl. Dit werd enige jaren geleden gesloopt om plaats te maken voor een kantoorgebouw. Afbeelding in R. Blijstra, „Laat negentiende-eeuwse bouw in 's-Gravenhage“, *'s-Gravenhage*, 24 (1969), nr. 12, 23.

² H. P. R. Rosenberg, *De 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, 129 (Rosenberg). Jan Kalf, *De Katholieke kerken in Neder-*

land, Amsterdam 1906, 270-271 (Kalf).

³ Rosenberg, 128, Kalf, 276-277.

⁴ Rosenberg, 128, Kalf, 273-276.

⁵ Rosenberg, 128, Kalf, 266-267 (zie noot 87).

⁶ Rosenberg, 129, Kalf, 271-273.

⁷ Rosenberg, 127-128.

⁸ H. E. van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*, Amsterdam 1937, p. 280 (van Gelder).

tegenwoordigers van deze bouwgrondmaatschappijen ook in de raad, zodat vrijwel alle plannen werden goedgekeurd. Het karakter van de aldus tot stand gekomen wijken is niet zeer aantrekkelijk en de kwaliteit van de huizen meestal matig. Een gunstige factor daarbij is dat, in tegenstelling tot bijv. Amsterdam, de huizen in het algemeen vrij laag konden blijven, aangezien de grondprijzen laag waren en er veel ruimte beschikbaar was.

In 1890 werd de Dienst Gemeentewerken opgericht, die onder leiding van J. A. Lindo de kwaliteitsverbetering van de woningbouw in belangrijke mate heeft bevorderd ⁹.

Pas de Woningwet van 1901 zou de gemeente grotere bevoegdheden op dit terrein geven. Van nu af aan zouden alle uitbreidingsplannen deel moeten uitmaken van één algemeen stedelijk uitbreidingsplan. In 1913 werd een dergelijk plan, dat was ontworpen door Berlage en Lindo, door de regering goedgekeurd ¹⁰.

Tot ± 1890 vormde de stoomtrambaan van H.I.J.S.M. (de huidige tramlijn 11) naar Scheveningen de grens van de bebouwing aan de zuidwestkant van de gemeente. Weldra zou ook het gebied ten westen hiervan bebouwd worden.

Op 5 april 1898 werd bij de Haagse Gemeenteraad een plan ingediend door de Haagsche Bouwgrond Maatschappij „Engelenburg” ¹¹. Dit behelsde de aanleg van straten op het terrein der Maatschappij tussen de Loosduinseweg en de Hoefkade. In de toelichting ¹² op het plan werd naar voren gebracht dat in een dergelijk plan in elk geval nodig zouden zijn:

1. een rechtstreekse verbinding van de Loosduinseweg nabij de grens der gemeente met de over de trambaan der H.I.J.S.M. verlengde Zuidsingels, met een zijverbinding naar het verlengde van de Prinsegracht;
2. een rechtstreekse verbinding van de Zuidsingels naar het punt waar de Hoefkade aansluit aan de Lange Laak, met een zijverbinding van het verlengde van de Hobbemastraat;
3. doortrekking van de Beeklaan, zuidwaarts van de Loosduinseweg naar de tot aan de Lange Laak te verlengen Hoefkade.

⁹ Van Gelder, 304.

¹⁰ Over het uitbreidingsplan zie: R. Blijstra, „Stedebouw 1900/1940 in 's-Gravenhage”, *'s-Gravenhage*, 25 (1970), nr. 12, 3-33 (Blijstra stedebouw).

¹¹ Handelingen van den Gemeenteraad 5 april 1898, 40-41.

¹² Bijlagen van de Handelingen van den Gemeenteraad 1898, nr. 157.

Uit deze overwegingen blijkt wel dat men er toen reeds van overtuigd was dat uitbreidingsplannen in een groter kader moesten passen. Behalve de genoemde hoofdverbindingen omvatte het plan nog een groot aantal straten, die als woonstraten worden aangeduid; hierin komt uitsluitend verkeer ten behoeve van de bewoners. Deze straten waren ontworpen op een breedte van negen meter, met dien verstande dat de huizen zouden moeten worden voorzien van voortuinen van 3,50 m diepte. Het voordeel hiervan was een betere luchtcirculatie en de mogelijkheid van goedkope onteigening van de gronden, als de straten verbreed zouden moeten worden. De totale straatbreedte met een trottoir van 2 m zou dan 16 m worden. Men ziet, tamelijk vooruitstrevende ideeën. Het eigenlijke plan bestond uit vier secties. Bij de uitvoering zou vanaf de Loosduinseweg naar het zuiden gewerkt worden. Wie het plan heeft ontworpen is niet geheel duidelijk. Een tekening uit het Gemeentearchief draagt de naam van W. B. van Liefland, de architect van o.a. de oude Pier van Scheveningen. Het is dus zeer goed mogelijk dat hij het heeft ontworpen. Ook de reeds genoemde directeur van Gemeentewerken, Lindo, heeft er waarschijnlijk enige bemoeienis mee gehad. In de Gemeentestukken ¹³ komt een vrij uitvoerige beschouwing over het plan Engelenburg van zijn hand voor, die gedeeltelijk in de bijlagen van de Handelingen is overgenomen. Bij besluit van 10 maart 1899 werden enige wijzigingen van ondergeschikt belang in het project aangebracht ¹⁴.

De naam van het project „Engelenburg” was ontleend aan een in dit gebied gelegen boerderij van die naam. Toen echter het plan werd uitgevoerd, kregen de straten als in zoveel Nederlandse gemeenten, onder indruk van de Boerenoorlog, namen van Zuidafrikaanse personen en plaatsen.

De uitvoering van het project verliep vrij regelmatig. Omstreeks 1910 was de sectie A, het deel ten zuiden van de Loosduinseweg vrijwel gereed, terwijl de sectie B tot aan de Scheepersstraat was afgebouwd. De plek waar de kerk van de H. H. Engelbewaarders staat, was ± 1915/16 nog niet bebouwd ¹⁵.

¹³ Gemeentearchief 's-Gravenhage; Gemeentestukken, agenda nr. 1898, 1310.

¹⁴ Bijlagen bij de Handelingen van den Gemeenteraad 1899, nr. 149.

¹⁵ Deze gegevens werden o.a. verkregen door bestudering van de chronologische reeks stadsplattegronden in het Gemeentearchief van 's-Gravenhage.

Het plan is niet geheel in de oorspronkelijke vorm uitgevoerd. Ook is de maatschappij Engelenburg er niet tot het einde toe bij betrokken geweest. Vanaf ± 1915 zijn ook woningbouwverenigingen actief. Deze brachten menig verdienstelijk complex tot stand. Ook werden in deze tijd de eerste gemeenschappelijke tuinen in Nederland hier aangelegd ¹⁶.

De Gemeente heeft in de Transvaalwijk eveneens woningbouw bedreven. Deze dateert echter pas van na 1920.

2. *Ontstaan der parochie en bouw der kerk*

Naarmate de wijk zich ontwikkelde, kwam er ook een aantal kerkgebouwen tot stand. Het eerste kerkgenootschap dat een bedehuis in de Transvaalwijk oprichtte was de Gereformeerde Kerk. Deze stichtte in 1903 de Nieuwe Zuiderkerk aan de Reitzstraat, die inmiddels is gesloopt. De Hervormde Kerk volgde pas in 1924, met de bouw van de Julianakerk. De R.K. bewoners van de wijk behoorden aanvankelijk tot de in 1899 opgerichte parochie van St.-Agnes aan de Beeklaan. Het gebied dat deze kerk moest bedienen, werd al spoedig veel te groot, zodat tot oprichting van een nieuwe parochie moest worden overgegaan.

Op 15 december 1912 werd bij schrijven van de bisschop van Haarlem, Mgr. A. J. Callier, de oprichting van een nieuwe parochie onder het patronaat van de H. H. Engelbewaarders, bekend gemaakt. Een groot gebied werd daartoe van de St.-Agnes parochie afgescheiden.

Met dit bisschoppelijk schrijven begint de geschiedenis van de Engelbewaardersparochie en -kerk. De bestudering van deze geschiedenis wordt ernstig belemmerd door de grote schaarste van het bronnenmateriaal. Van het parochie-archief zijn alleen de notulen van het kerkbestuur overgebleven. Het Registrum Memoriale, dat elke parochie behoort te bezitten, en correspondentie uit de begintijd zijn onvindbaar ¹⁷. Bij het 40-jarig bestaan der parochie in 1952 verscheen een gedenkboekje ¹⁸ dat kennelijk is samengesteld met behulp van thans verdwenen archivalia. Dit

¹⁶ Blijstra, stedebouw, 13.

¹⁷ In het algemeen is de toestand der R.K. parochie-archieven schrikbarend slecht. Berging en beheer lijken vaak naar niets, belangrijke stukken ontbreken, etc. Dit toont aan hoe dringend noodzakelijk het is voor de R.K. kerkprovincie Nederland een centraal archiefbeheer tot stand te brengen zoals bijv. de Ned. Hervormde kerk reeds kent.

¹⁸ *Parochie H. H. Engelbewaarders Den Haag, 1912-1952, 's-Gravenhage 1952* (Gedenkschrift).

boekje voorziet enigszins in het gemis aan bronnen.

Wanneer een nieuwe parochie wordt opgericht, is daarvoor een bouwpastoor nodig. In deze functie werd 20 december 1911 benoemd Franciscus Antonius Maria Lucassen (1869-1936) ¹⁹ rector van het weeshuis Groenestein aan de Loosduinseweg. Deze was na zijn priesterwijding in 1894 kapelaan geweest te Nieuwkoop en vervolgens aan de St.-Willebrorduskerk te Den Haag. Hij was een typische „Rerum Novarum” figuur, die probeerde in het voetspoor van deze beroemde pauselijke Encycliek tot de opbouw van sociaal werk op katholieke basis te komen en zo de grote volksmassa's voor de kerk terug te winnen. Hij was zeer actief in het R.K. verenigingsleven, waar hij als geestelijk adviseur werkzaam was en hield lezingen over zeer uiteenlopende onderwerpen, die sterk de aandacht trokken.

Hij legde de grondslag voor verschillende verenigingen en instellingen van sociale aard, zoals het Kruisverbond en de Mariavereniging. Voorts was hij geestelijk adviseur van de Afdeling Den Haag van de Nederlandsche Roomsche Katholieke Volksbond, de latere Katholieke Arbeidersvereniging en oprichter en redacteur van het weekblad „De Christelijke Actie”. Vele sociale cursussen voor de uitbreiding van het Katholieke leven werden door hem gegeven. Teneinde hem voor al deze activiteiten meer ruimte te geven, werd hij in 1905 benoemd tot rector van Huize Groenestein, een functie die hij zeven jaar heeft vervuld.

Toen hij in 1911 bouwpastoor van de nieuwe parochie werd, ontplooidde hij spoedig een grote activiteit. Reeds op 9 februari vond in Groenestein de eerste vergadering der Bouwcommissie plaats ²⁰. Op deze vergadering was al een ontwerp-tekening aanwezig voor de bouw van een hulpkerk en pastorie. Het hulpkerkgebouw zou later tot patronaatsgebouw kunnen worden verbouwd, terwijl van de pastorie twee woonhuizen konden worden gemaakt. Ontwerper van de plannen was Nicolaas Molenaar (1850-1933) die we in het vervolg nog vaker zullen tegenkomen ²¹.

¹⁹ Bijzonderheden over hem hoofdzakelijk ontleend aan Gedenkschrift, 6-10.

²⁰ Notulen kerkbestuur, 9-2-1912.

²¹ Na het voltooiën van het manuscript van dit artikel verscheen de catalogus „*Nicolaas Molenaar, Sneek 1850-'s-Gravenhage 1930*”, (1978), van de Nicolaas Molenaar tentoonstelling. Deze gaf ons geen aanleiding in ons betoog wijzigingen aan te brengen. Wel wordt er in de noten naar verwezen (Catalogus).

Wat de connecties waren van pastoor Lucassen met Molenaar is niet geheel duidelijk. Mogelijk heeft het feit dat het gesticht Groenestein ook een schepping van deze architect was, meegespeeld.

Op 13 februari 1912 kwam de bisschoppelijke en gemeentelijke goedkeuring tot aankoop van 6400 m² bouwgrond voor f 9,— per m² ²².

De aanbesteding vond spoedig plaats op 2 juli 1912. Het werk werd gegund aan de aannemer Van Eykelen te Nijmegen voor f 42 937,— ²³, terwijl de inwijding van het gebouwtje reeds 12 december van hetzelfde jaar door de deken kon plaatsvinden.

Het gebouwtje moet wel een erg primitieve indruk gemaakt hebben. Zo had de eerste kapelaan bij zijn aankomst verklaard, naar zijn zeggen, meer de indruk in een missiestatie dan in een grote stadsparochie terecht te zijn gekomen ²⁴.

Spoedig werden dan ook stappen ondernomen om een waardiger kerkgebouw tot stand te brengen ²⁵. Reeds snel deed zich hiertoe een gelegenheid voor. In de kerkbestuursvergadering van 3 april 1913 deelde de pastoor mede dat aan het bisdom Haarlem een legaat van f 175 000,— was nagelaten door mejuffrouw Geertruida Jacoba Louise de Bruijn, overleden 29 maart 1912. Dit was bestemd voor de bouw van de eerste R.K. kerk in Den Haag, die na haar dood tot stand zou komen ²⁶. Zij was een dochter van Jozef Christiaan de Bruijn (overleden in 1883) die een textielhandel op de Grote Markt had gedreven ²⁷. Deze zaak was destijds zeer bekend. Aan het legaat was evenwel één voorwaarde verbonden: de kerk moest de naam dragen van Louisakerk, naar de moeder van de erflaterster. Aangezien de naam Louisa niet in de R.K. heiligenkalender voorkomt, wist de bisschop nog niet of hij het legaat wel kon aanvaarden. De pastoor had echter aan de bisschop in overweging gegeven in de kerk een tegel te laten aanbrengen met als opschrift: Louisakerk, toegewijd aan de H. H. Engelbewaarders. Deze suggestie is blijkbaar gevolgd, want de kerk kwam met behulp van dit legaat tot stand terwijl zich in het interieur inder-

daad een tegel met het bovengenoemde opschrift bevindt ²⁸. Overigens is de naam Louisakerk op den duur in onbruik geraakt. In dezelfde vergadering van 3 april 1913 werd besloten de architect Molenaar op te dragen een voorlopige tekening voor de kerk te vervaardigen, kosten maximaal f 215 000,—. Volgens het reeds genoemde gedenkschrift is er aan het ontwerp dat tot uitvoering is gekomen, een ander voorafgegaan. De samensteller van dat gedenkschrift heeft bij de zoon van de architect een schetsontwerp gezien dat overeenkomst vertoonde met de kapel van Groenestein ²⁹. Deze kapel was overigens een verkleinde repliek van de eveneens door Molenaar gebouwde St.-Ignatiuskerk te Nijmegen. Van dit ontwerp schijnen prentbriefkaarten in omloop te zijn geweest. Het is ons tot dusver niet gelukt in het Molenaar-archief een dergelijk ontwerp op te sporen. Hoe dit ook zij, spoedig kwam het thans bekende plan tot stand, waarvan de aanbesteding plaats vond op 28 oktober 1913. Het werk werd gegund aan de op één na laatste inschrijver, de aannemer B. A. Gosseling te Nijmegen, voor f 190 000,— ³⁰. Het bestek is helaas niet bewaard gebleven, de bouwtekeningen wel ³¹. Reeds eerder was in mei 1913 een stuk bouwterrein begrensd door de Beyerstraat, Brandtstraat en Kritzingerstraat, door de directeur van de Bouwgrond Maatschappij Engelenburg mr. F. A. Baron Wittert van Hoogland, aan het kerkbestuur overgedragen voor de prijs van f 54 918,— ³². De eerste steenlegging door Deken P. C. Wijtenburg van Den Haag vond spoedig daarop plaats.

De bouw van de kerk geschiedde onder toezicht van Piet Molenaar, overleden 1919, zoon van de architect.

Aanvankelijk verloopt de bouw voorspoedig, doch alras vragen diverse financiële problemen de aandacht, ook in verband met op te richten scholen. In de notulen van 25 november 1913 wordt geklaagd dat vele mensen na het aanvankelijk succes menen dat verdere bijdragen niet meer nodig zijn ³³. De financiële problemen werden

³⁰ Notulen kerkbestuur, 28-10-1913. De laagste inschrijving was f 188 900,—, de hoogste f 282 745,—.

³¹ De oorspronkelijke tekeningen bevinden zich in het Molenaar-archief dat zich bevindt in het Documentatiecentrum voor de Nederlandse Bouwkunst te Amsterdam. Gedrukte exemplaren, zoals voor de aanbesteding werden gebruikt, bevinden zich o.a. in het Cuypers-archief.

³² Gedenkschrift, 13. Het is wel merkwaardig dat dergelijke belangrijke gebeurtenissen in de notulen van het kerkbestuur niet worden vermeld.

³³ Notulen kerkbestuur, 16-7-1914.

²² Gedenkschrift, 9.

²³ Notulen kerkbestuur, 2-7-1912.

²⁴ Gedenkschrift, 9.

²⁵ Gedenkschrift, 9.

²⁶ Notulen kerkbestuur, 3-4-1913.

²⁷ Gedenkschrift, 11.

²⁸ De opmerking van Rosenberg, 128, dat de kerk hier en daar in de litteratuur *ten onrechte* Louisakerk wordt genoemd, is dus niet juist.

²⁹ Gedenkschrift, 10.

door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nog nijpender, vooral door de snelle prijsstijging van de bouwmaterialen. In augustus schrijft Gosseling dat hij, gezien de prijsstijging ten gevolge van de oorlog, zijn aanvankelijke inschrijving niet kan handhaven. Het kerkbestuur wil een beslissing hierover opschorten totdat de normale toestand is teruggekeerd³⁴. Men was blijkbaar nog vrij optimistisch over het verloop van de oorlog. Al spoedig blijken ook de plannen tot scholenbouw niet te kunnen doorgaan, zodat men besluit de hulpkerk, zodra deze niet meer nodig is, als school in te richten³⁵.

In 1915 is de bouw van de kerk zover gevorderd dat tot inzegening kan worden overgegaan. Deze zal plaats vinden op 19 juli van dat jaar. De nog open gedeelten zullen met zeilen worden afgedekt³⁶. Voordat het echter zover is, komen nieuwe financiële problemen opzetten. De aannemer deelt nl. mede dat hij met ingang van 13 juli de werkzaamheden heeft moeten stopzetten. Het bouw materiaal is nl. nog duurder geworden; bovendien kon niet behoorlijk worden doorgevoerd door de onregelmatige aflevering van het materiaal. Hij zit met een tekort van f 12 000,— en verzoekt het kerkbestuur hem dit uit te betalen. Tevens voegt hij, ter toelichting, een lijst van schuldeisers bij. Het blijkt zelfs dat één van deze schuldeisers beslag heeft laten leggen op alles wat zich op het bouwterrein van de kerk bevindt. Het kerkbestuur ziet zich derhalve genoodzaakt rechtskundig advies te vragen³⁷. Het blijkt dat hetgeen zich op het bouwterrein bevindt eigendom is van het kerkbestuur, zodat het beslag onwettig was³⁸. Tenslotte wordt een accountant ingeschakeld om Gosseling's boeken na te zien. Het blijkt dan dat er een tekort van f 32 000,— op de aanneemsom bestaat, wat gedeeltelijk aan de prijsstijging van bouwmaterialen ten gevolge van de oorlog is te wijten en gedeeltelijk aan een te lage raming van het arbeidsloon. „De bouw der kerk”, aldus het rapport, „kan voor Gosseling een ruïne worden genoemd”.

Het kerkbestuur besluit hem te helpen en hem een reeds eerder verstrekte lening te schenken en hem voorts een nieuwe lening toe te staan³⁹. Hierop kan de bouw voortgang vinden.

³⁴ Notulen kerkbestuur, 6-8-1914.

³⁵ Notulen kerkbestuur, 27-8-1914.

³⁶ Notulen kerkbestuur, 1-7-1915.

³⁷ Notulen kerkbestuur, 14-7-1915.

³⁸ Notulen kerkbestuur, 27-7-1915.

³⁹ Notulen kerkbestuur, 29-8-1915.

⁴⁰ Notulen kerkbestuur, 10-10-1915.

Nog waren de financiële perikelen niet ten einde. In de kerkbestuursvergadering van 10 oktober 1915 komt een brief van het Bisdom ter sprake, waaruit blijkt dat alle gelden die geschonken waren voor de kerkbouw, op waren. Toch is er nog geld nodig, o.a. ter betaling van de al gereed zijnde gebrandschilderde ramen, het afmaken van het hoogaltaar en de laatste termijn aan de aannemer⁴⁰.

Nadat pogingen tot verkoop van een deel van het bouwterrein, eigenlijk bestemd voor de bouw van een school, waren mislukt, wordt besloten een obligatielening te sluiten van f 50 000,— tegen 4,5%⁴¹. Hierdoor konden ook de laatste werkzaamheden aan het kerkgebouw plaats vinden. Op 8 mei 1916 werd het gebouw door Mgr. Callier geconsacreerd. Verscheidene geestelijken van naburige parochies verleenden assistentie. Bij de pontificale hoogmis, die op de kerkwijding volgde, bracht het kerkkoor de Missa in honorem Beatae Virginis Mariae van Gobler ten gehore⁴².

Omdat we geen parochiegeschiedenis schrijven, zullen we de verdere ontwikkeling laten rusten. Enige aspecten van de parochiegeschiedenis en wat daarmee samenhangt, verdienen echter vermelding. Naast zijn activiteiten op sociaal gebied was Pastoor Lucassen ook geïnteresseerd in liturgische kwesties. Reeds vroeg werd in de Engelbewaarderskerk de liturgische gemeentezang ingevoerd⁴³. Ook het onderwijs, dat toen nog geheel ten laste kwam van het kerkbestuur, vroeg veel aandacht. Diverse scholen kwamen tot stand. Een aantal van die schoolgebouwen werd ook door Nicolaas Molenaar ontworpen. In 1923 werd besloten de vroegere hulpkerk te verbouwen tot een patronaatsgebouw. Het werd op 21 september 1924 in gebruik genomen⁴⁴. Het ontwerp voor de verbouwing was wederom van Nicolaas Molenaar⁴⁵.

Dit gebouw was vele jaren centrum van talrijke activiteiten, totdat men zich in 1962 genoodzaakt zag het te verkopen⁴⁶. Na een tijdlang als pakhuys te zijn gebruikt, staat het thans te verkommeren.

Pastoor Lucassen was voorts nog actief als president-commissaris van de R.K. Woningbouwvereniging „Verbetering zij ons Streven”, die in

⁴¹ Notulen kerkbestuur, 8-10-1915.

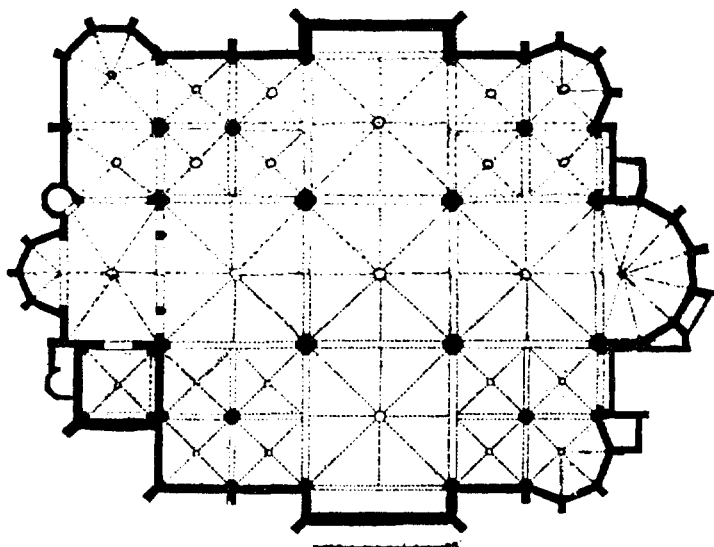
⁴² Notulen kerkbestuur, 8-5-1915.

⁴³ Gedenkschrift, 14.

⁴⁴ Notulen kerkbestuur, 3-9-1924.

⁴⁵ Tekeningen in het Molenaar-archief.

⁴⁶ Notulen kerkbestuur, 24-9-1962.



Afb. 1. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, plattegrond.

1907 was opgericht. De vereniging heeft een aantal verdienstelijke woningcomplexen tot stand gebracht, voornamelijk gelegen aan de Brandtstraat en naaste omgeving ⁴⁷.

Tenslotte mag één activiteit niet onvermeld blijven, aangezien de kerk aan de Brandtstraat daardoor nog steeds bekend staat: het Eucharistisch Ziekentruidum. Gedurende drie dagen worden dan in het gebouw speciale kerkdiensten gehouden voor langdurige zieken, die daarbij een volledige medische begeleiding krijgen. Men begon daarmee in 1923 en heeft het tot vandaag toe voortgezet ⁴⁸.

3. Beschrijving van kerk en inventaris

Ligging. De kerk die niet is georiënteerd maar naar het zuiden is gericht, is gelegen tussen de Brandtstraat en de Kritzingerstraat, waaraan het gebouw met zijn lange zijden grenst. De kerk laat zich in het algemeen beschrijven als een vijf-beukige, geheel uit baksteen opgetrokken in steen overwelfde neogotische hallekerk met transept, zevenzijdig gesloten koor en toren op de noordwesthoek (afb. 1). De plattegrond is bijna vierkant en heeft een sterk centraliserende opzet. De voornaamste afmetingen zijn: volledige lengte binnenwerk 56 m, breedte 40 m, hoogte middenschip onder het gewelf 19 m, hoogte toren inclusief spits 55 m.

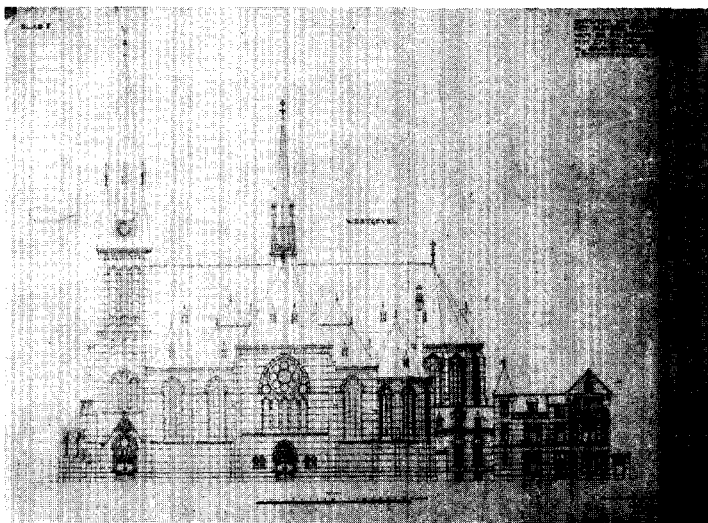
Uitwendige: toren (afb. 2). De toren is evenals



Afb. 2. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, toren uit het westen.

⁴⁷ Gedenkschrift, 37.

⁴⁸ Gedenkschrift, 51.



Afb. 3. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, ontwerp 1913, uit het westen.

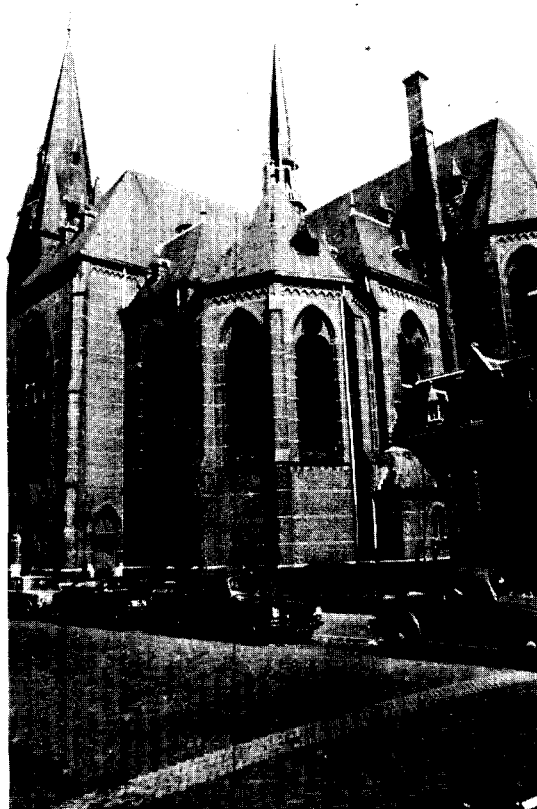
de kerk opgetrokken uit een grijsrode baksteen, verlevendigd met banden van gele baksteen. Bij de overgangen der geledingen zijn deze banden breder en vertonen zij een vlechtverband. De toren heeft drie geledingen. De eerste twee hebben een zware viermaal versneden steunbeer, overhoeks geplaatst, aan de noordwestzijde. De eerste geleding heeft aan de westzijde een door een driehoekig gevelveld bekroond portaal. Blijkens de bouwtekeningen was het de bedoeling dit van beeldhouwwerk te voorzien. Daar is echter niets van gekomen. De tweede geleding bevat aan de noord- en westzijde venstertripletten, gevat in een gedrukte spitsboog. De derde geleding heeft aan alle vier zijden drie galmgaten. Deze zijn gevat in een brede nis, welke wordt afgesloten door een rondboogfries. De toren wordt bekroond door een achzijdige naaldspits, geflankeerd door vier hoekspitsjes.

Uitwendige: kerk (afb. 3). De kerk heeft dezelfde materiaalbehandeling als de toren, dus ook hier een verlevendiging door gele banden. Deze banden vertonen vlechtwerk ter hoogte van de boogaanzetten van de ramen.

Onder de daklijst bevindt zich een keperfries.

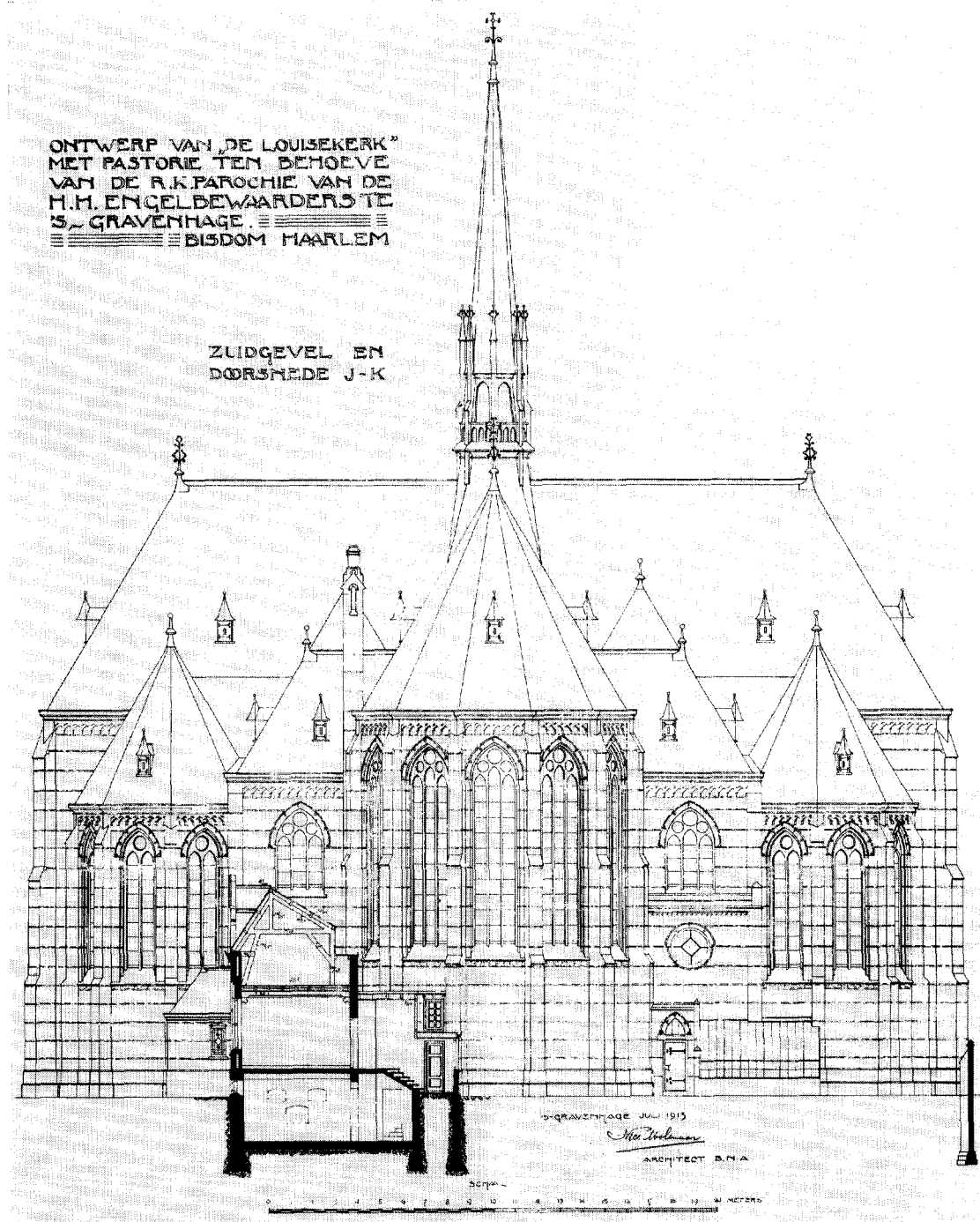
Aan de noordwesthoek van de westzijbeuk en aan de zijkanten van de beide dwarsarmen bevinden zich overhoekse driemaal versneden steunberen. De steunberen aan schip en koor zijn lichter en eveneens driemaal versneden. In de façade en zijgevels der dwarsarmen bevinden zich ingangen. De venstertraceringen van schip en koor zijn zeer sober, drie lancetten met een rondvenster erboven. De ramen van transept en noordgevel zijn rijker: vijf lancetten met daarboven

een in een brede spitsboog gevatte negendelige roos, geflankeerd door twee kleine rondvensters. De verschillende delen van deze ramen zijn door



Afb. 4. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, uit het zuid-westen.

DE KERK DER H.H. ENGELBEWAARDERS TE 'S-GRAVENHAGE



Afb. 5. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, ontwerp 1913, koorpartij, uit het oosten.



Afb. 6. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, interieur naar het zuiden.

tamelijk grote muurvlakken van elkaar gescheiden. Er is duidelijk aan de vroege gotiek gedacht.

De bekapping is vrij gecompliceerd. De daken van de hoofdbeuk zijn aan de westgevel en aan de transeptarmen afgewolfd en vertonen niets opmerkelijks. Merkwaardig is echter de bekapping der zijbeuken (afb. 3). Elke travee zowel van de binnenste als van de buitenste zijbeuken heeft een eigen kap. Het verloop van de daken draagt ook bij tot het eigenaardig effect; zo staat de as van de kap van de eerste travee van de buitenste zijbeuk loodrecht op de as van het schip, de as van de kap van de tweede travee loodrecht op de as van het transept. Op de kruising bevindt zich een dakruiter.

De materiaalbehandeling van het exterieur is, als bij vele gebouwen uit deze periode, wat dor. Met name de toren is voor zijn omvang wat karig

uitgevallen. Wat het exterieur toch zeer interessant maakt, is de zorgvuldige compositie. Door de ligging tussen twee straten zijn de beide lengtegevels niet goed in hun geheel te overzien. De bouwtekening geeft meer duidelijkheid (afb. 3). Wanneer we ons voor het transept opstellen, zien we de symmetrische opbouw van dit bouwgedeelte. Ter weerszijden van de transeptgevel bevinden zich de gevels van de twee lagere zijbeuktraveeën, alleen de overhoekse kapellen van de koorzijbeuken zorgen voor een variant. In deze opbouw vervult ook de reeds genoemde bekapping een functie. Er is een geleidelijke climax merkbaar in de opbouw van de bekapping, die verloopt van de kap van de buitenste zijbeuktravee, respectievelijk koorkapel, via de kappen van de binnenste zijbeuktraveeën en de transeptkap naar de dakruiter.



Afb. 7. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, gewelf van de kruising.

Het opmerkelijke is nu dat de architect deze symmetrie laat verspringen, waarbij delen die zich eerst aan de periferie bevonden nu een centrale positie verkrijgen. Wanneer men van het transept in de richting van het koor loopt, zal men zien hoe de overhoekse koorkapellen een centrale positie innemen ten aanzien van de aangrenzende zijbeuktraveeën (afb. 4). Wanneer men zich nu recht tegenover de koorgevel opstelt, ziet men hoe de genoemde overhoekse kapellen de uiteinden vormen van een symmetrische opbouw die de koorsluiting tot centrum heeft (afb. 5). Deze strak-symmetrische opbouw geeft een indicatie van de centraliserende plattegrond.

Inwendige: (afb. 6, 8). Het belangrijkste is echter wel het interieur. Aan zijn centraliserende aanleg dankt het een grote wijsheid. Het interieur is geheel uitgevoerd in schoon baksteenwerk, rode steen met gele banden voor muren, pijlers, bogen en gewelfribben, gele stenen voor de gewelven. De gewelven worden gedragen door eenvoudige bundelpijlers, die voorzien zijn van kleine kapitelen voor de schalken van de gewelfribben en verder doorlopen. Pijlers, scheibogen en gewelfribben vertonen eenvoudige platte profielen. Evenals bij het exterieur ook hier een uiterste soberheid in de detaillering. Het schip bestaat uit een grote vierkante travee geflankeerd door dubbele zijbeuken van twee traveeën. Het kruisingsvak en de dwarsarmen hebben dezelfde omvang als het middenschip. Bij de beide vierkante vakken van de dwarsarmen sluit zich nog een smal stuk aan, overwelfd door een brede muraalboog. Na de kruising volgt wederom een vierkante travee, geflankeerd door dubbele zijbeuken van twee traveeën. De zuidwest- en zuidoost-traveeën der buitenste zijbeuken zijn uitgebouwd

tot overhoekse vierzijdig gesloten kapellen. Hierna volgt dan het zevenzijdig gesloten koor.

Het opmerkelijkste van het interieur zijn de gewelven (afb. 7). De hoofdbeuk heeft enorme achtdelige koepelvormige gewelven, zoals die in zuidwest Frankrijk en later ook in Westfalen werden ontwikkeld. Opmerkelijk is dat de gewelfzone gerekend vanaf de aanzetten hoger is dan de zuilzone (de hoogte van het middenschipsgewelf vanaf de aanzet tot de kruin is groter dan die van de pijler, gerekend tot het kapiteel). Het gebruik van dergelijke gewelven is een unicum in de Nederlandse neogotiek. Merkwaardig is ook de overwelfing van de zijbeuken. Zoals reeds gezegd, wordt de vierkante middenschiptravee geflankeerd door twee vierkante zijbeuktraveeën. Deze zijbeuken zijn dan ook nog verdubbeld. Het schip vertoont dus een gebonden stelsel. Bij een dergelijk stelsel openen de zijbeuken zich op de middenbeuk via twee boogopeningen, gescheiden door een zuil. Bij de aanleg van de Engelbewaarderskerk heeft men de middenzuil laten vervallen, maar de twee vierkante traveeën gehandhaafd (afb. 1, 10). Daardoor openen zich twee vierkante traveeën in één boog op de middenbeuk. De gewelfconstructie die daaruit ontstaat, vertoont twee steil naar de middenbeuk opklimmende gewelven, wat een hoogst merkwaardige ruimteindruk geeft (afb. 8, 9). Op de herkomst van dit merkwaardige motief zal later worden ingegaan.

De scheiding tussen binnenste en buitenste zijbeuken is normaal, dat wil zeggen, twee bogen met een pijler in het midden. Op de hierboven beschreven wijze openen zich dus de zijbeuken van schip en koor op de middenbeuk, maar op dezelfde wijze staan deze zijbeuken ook in verbinding met de dwarsarmen (afb. 8). Op deze



Afb. 8. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, oosterzijbeuk vanuit transept.

wijze krijgt de pijler, die binnenste en buitenste zijbeuken scheidt, de functie van visueel middelpunt van de zijbeuken. De vier zijbeukgewelven komen op deze zuil samen.

Wij zagen reeds dat bij het exterieur een soort verschuiving optreedt van de visuele functie; een bouwdeel dat onder de ene gezichtshoek zich aan de periferie bevindt, wordt vanuit een andere blikrichting centrum. Dit doet zich in het interieur ook voor. De vier traveeën tellende zijbeuken van het schip zijn niet alleen zijbeuken van het schip maar ook van het transept. Ditzelfde geldt voor de zijbeuken van het koor. We zien dus bij de verschillende onderdelen steeds een verdubbeling van de ruimtelijke functie.

Inventaris

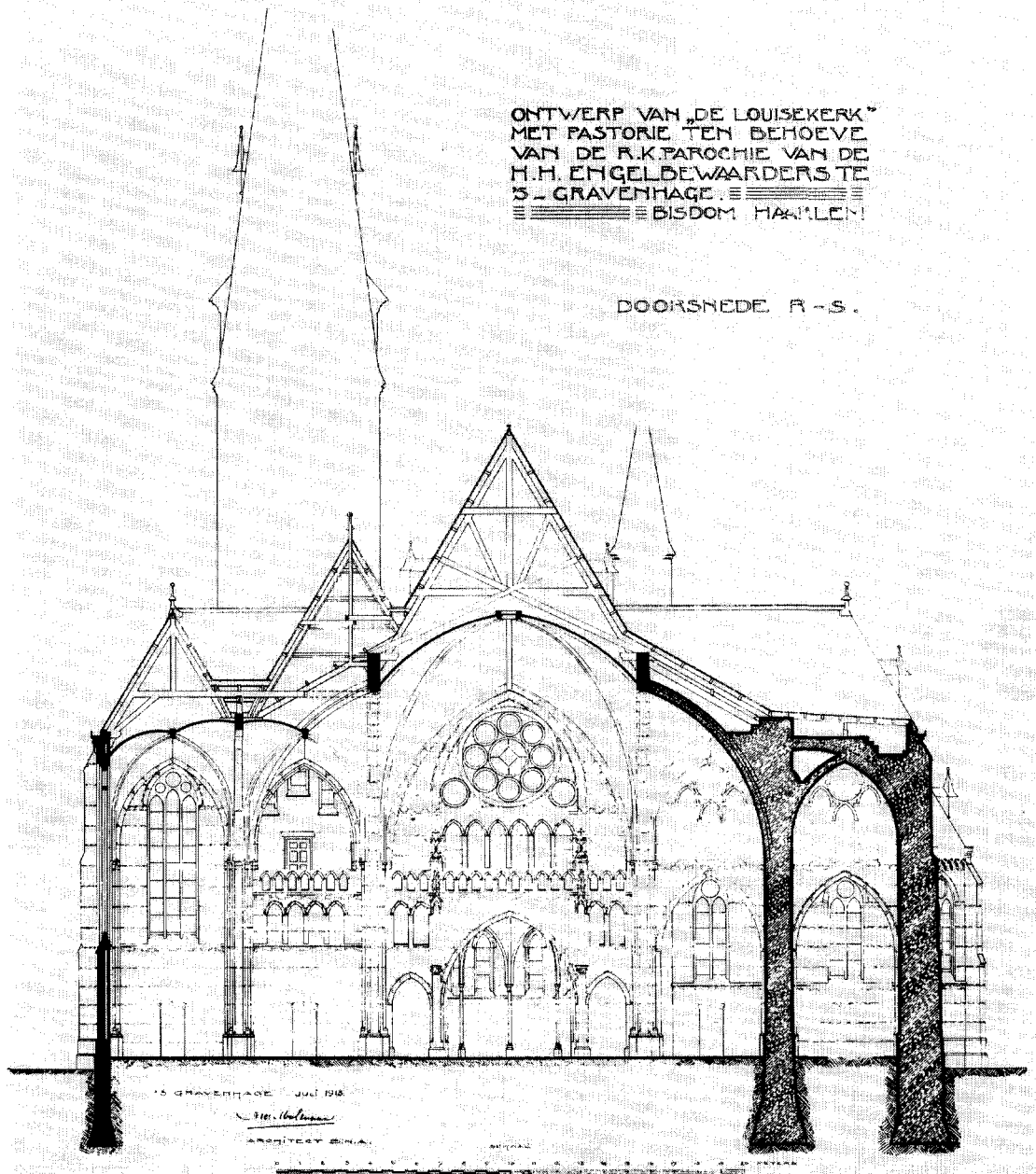
Altaren

Het *hoogaltaar* (afb. 11) is een op vier kolom-

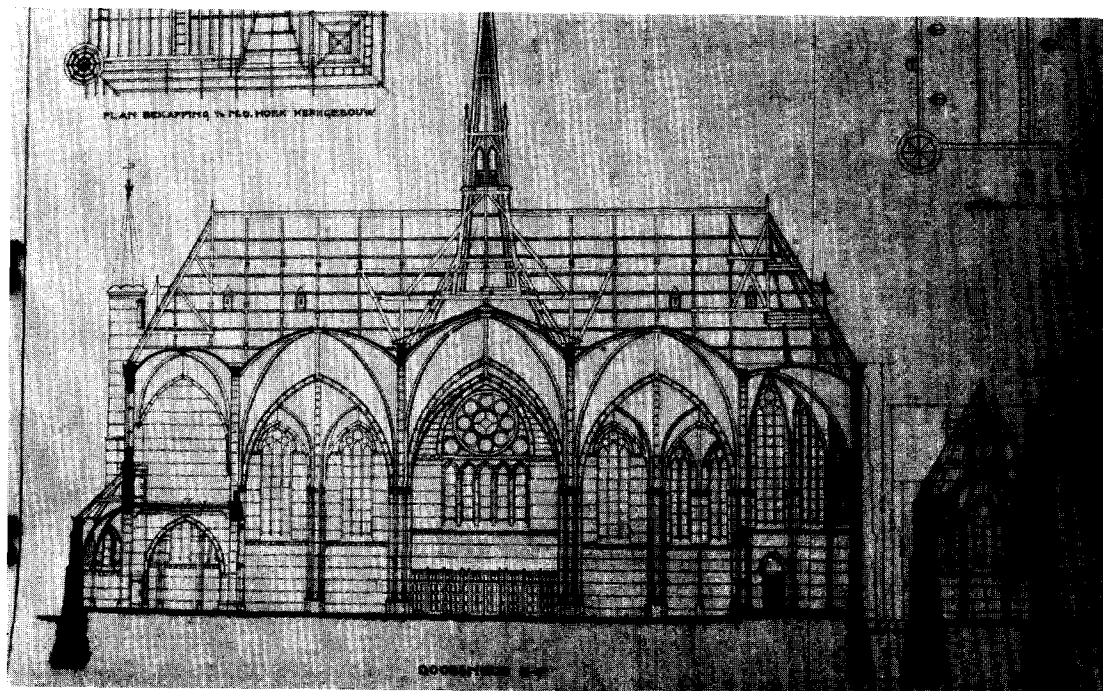
men en een zware middenstijl rustend zwartmarmeren tafelaltaar. Aan de voorzijde bevindt zich een afbeelding van een vis en een broodmand, die de wonderlijke spijziging symboliseren.

De ontwerper van het altaar is niet bekend. Het op dit altaar geplaatste gedreven geelkoperen tabernakel is blijkens opschrift afkomstig uit het atelier Brom te Utrecht en dateert vermoedelijk uit de bouwtijd. Het eigenlijke tabernakel met fraai gegraveerde deuren wordt overhuifd door een klein ciborium, welks vier steunen worden omgeven door plantenranken. Deze vier steunen komen samen in een doorluchtige overhuiving, bekroond door een crucifix. Typerend voor het werk van het atelier Brom uit deze tijd is het veelvuldig gebruik van naturalistische motieven, die zodanig worden gehanteerd dat het gehele ornament nog onmiskenbare gotische reminiscenties wekt. Dit tabernakel is o.i. een der fraaiste

DE KERK DER H.H. ENGELBEWAARDERS TE 'S-GRAVENHAGE



Afb. 9. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, ontwerp 1913, dwarsdoorsnede door het schip.



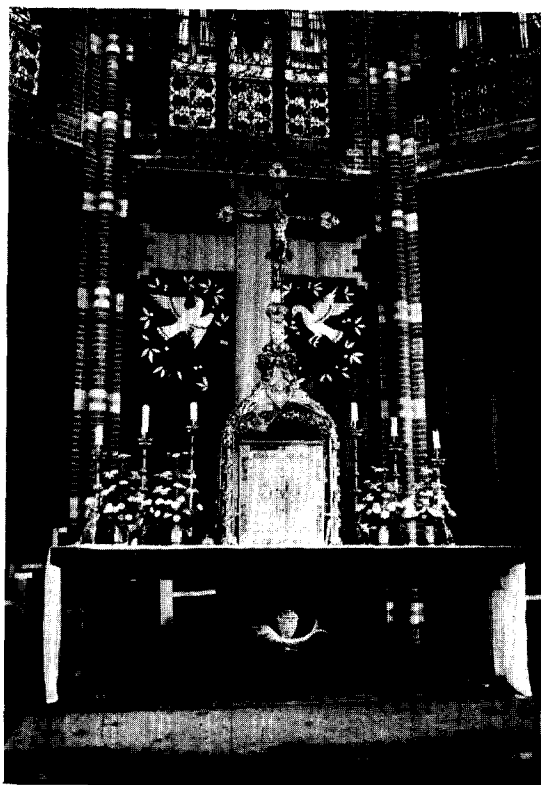
Afb. 10. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, ontwerp 1913, lengtedoorsnede.

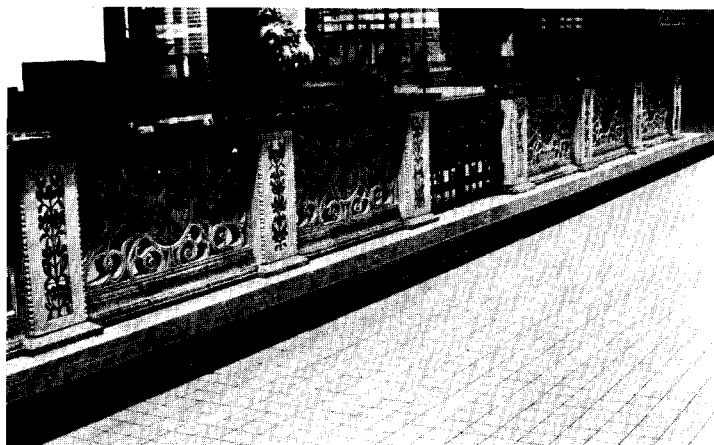
werken van Brom. Het is dan ook onbegrijpelijk dat het niet voorkomt in de inventaris van het Kerkelijk Kunstbezit van het diocees Rotterdam.

Er zijn vier *zijaltaren*, van links naar rechts gewijd aan respectievelijk H. Maria, H. H. Engelbewaarders, H. Familie en H. Hart. Zij zijn als één geheel ontworpen. Ook hiervan is niet bekend door wie. Alle altaren zijn geheel in fayence uitgevoerd.

De beide buitenste altaren (H. Maria en H. Hart) en de beide binnenste altaren (H. Engelbewaarders en H. Familie) vertonen dezelfde opzet. De Maria- en H. Hart-altaren hebben een op twee kolommen rustende mensa, daarboven een predella en daarboven een baldakijn, waarbinnen de beelden van Maria en het H. Hart zijn geplaatst. De altaren gewijd aan de H. H. Engelbewaarders en de H. Familie zijn op vier naast elkaar geplaatste kolommen tafelaltaren. Het H. H. Engelbewaardersaltaar bevat een tabernakel, het H. Familiealtaar niet. Boven de altaren zijn mozaïeken aangebracht, die later zullen worden besproken. De wanden boven de beide andere altaren zijn bekleed met tegels, die een merkwaardige, voor de twintiger jaren karakteristieke decoratie vertonen.

Afb. 11. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, hoogaltaar.





Afb. 12. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, communiebanc middenkoor.

Communiebanc (afb. 12).

Voor het hoogaltaar bevindt zich een communiebanc uit fayence, in enigszins hybridische barokke vormen, bestaande uit twee delen, elk bestaande uit drie vakken. De vakken zijn gevuld met krulwerk en voorzien van medaillons, met van links

naar rechts a) vis met broodmand, b) Christusmonogram, c) koperen slang, d) Phoenix, e) kruismonogram, f) duif. Op de tussenstijlen tegels met plantenmotieven. De beide delen zijn verbonden door een bronzen hek met druiven en aren.



Afb. 13. Den Haag, H.H. Engelbewaarders, doopvont.

De hoofdcommuniebanc dateert uit ± 1920 . De ontwerper is niet bekend. De toepassing van barokke vormen aan kerkmeubilair is in Nederland nogal uitzonderlijk in die tijd. Daardoor is dit stuk zeer belangwekkend. De zijcommuniebancs werden vervaardigd in 1952 door de schrijnwerker Johannes Marinus Menck (1892-1973), parochiaan van de Engelbewaarderskerk, in aansluiting bij de hoofdcommuniebanc.

*Doopvont*⁴⁹ (afb. 13).

Tot de belangrijkste stukken van de inventaris behoort zeker het doopvont. Dit is vervaardigd uit geelkoper en uitgevoerd als een grote kelk, voorzien van een hoog gewelfd deksel, bekroond door een kruis. Volgens de inventaris van het Kerkelijk Kunstbezit dateert dit stuk uit het tweede kwart van de negentiende eeuw. De herkomst is onbekend.

Orgel

Het orgel dateert blijkens een opschrift op de speeltafel uit 1934 en is vervaardigd door de firma Pels te Alkmaar, die hiervoor enig ouder pijpmetaal gebruikte. Het orgel werd in deze vorm gebracht ter gelegenheid van het veertigjarig priesterfeest van de bouwpastoor. Het instrument vertoont helaas alle kenmerken van een vervalperiode in de orgelbouw en is het kerkgebouw eigenlijk onwaardig.

⁴⁹ Opgenomen in de inventaris van het kerkelijk kunstbezit in het diocesis Rotterdam.

Beelden

Van de zandstenen beelden kunnen genoemd worden de vier Evangelisten aan weerszijden van het priesterkoor, op consoles geplaatst en voorzien van eenvoudige gotische baldakijnen. Ze zijn blijkens opschrift afkomstig van Michael Cuypers. Deze beelden vertonen nog een duidelijk gotische vormgeving en maken een vrij conventionele indruk. Ze werden geschonken in 1919 ter gelegenheid van het zilveren priesterfeest van pastoor Lucassen⁵⁰. Van dezelfde hand zijn waarschijnlijk de beelden van St.-Gregorius de Grote en St.-Cecilia, ter weerszijden van het zangkoor. Deze schonk pastoor Lucassen in 1934 bij gelegenheid van de voltooiing van het orgel⁵¹. De reeds genoemde beelden van Maria en het H. Hart vertonen een iets modernere trant, zonder dat ze boven een conventionele vormgeving uitkomen.

Gebrandschilderde ramen

De zeven gebrandschilderde ramen in het hoofdkoor dateren uit de bouwtijd en werden ontworpen door de glazenier Frits Geuer⁵². De voorstellingen zijn van links naar rechts:

1. verhaal van Tobias,
- 2a. Joseph ontvangt in een droom het bevel Maria tot vrouw te nemen,
- b. Zacharias in de tempel,
3. de negen engelkoren,
- 4a. Christus in de Mandorla,
- b. engelen,
5. de negen engelkoren,
- 6a. Petrus in de gevangenis,
- b. Christus op de Olijfberg,
- 7a. vlucht van Lot,
- b. offer van Abraham.

Frits Geuer was een glazenier, die voortkomend uit de neogotische school, onder invloed van Derkinderen, die zijn leermeester was, tot een zelfstandiger vormgeving kwam.

Mozaïeken

De beide zijkoren zijn voorzien van mozaïeken, een manier van decoreren van kerken, die in deze

tijd weer opnieuw werd toegepast. De mozaïeken zijn alle uitgevoerd met de figuren op een gouden fond. Verdere veel toegepaste kleuren zijn rood en blauw. Van links naar rechts bevinden zich de volgende voorstellingen:

1. annunciatie,
2. kroning van Maria,
3. H. H. Engelbewaarders,
4. H. Familie,
5. H. Hart,
6. Emmausgangers.

De ontwerper is niet bekend. Ze dateren waarschijnlijk uit de twintiger jaren. Compositie en tekening zijn wat conventioneel. Men kan dan ook niet van grote kunstwerken spreken. Ze geven de koorpartij der kerk echter wel een zekere luister. Het beste mozaïek is wel dat der annunciatie.

Kruiswegstaties

Deze zijn uitgevoerd in tegeltableau en blijkens opschrift ontworpen door L. Lourijsen en uitgevoerd door De Porceleyne Flesch te Delft. De eerste van deze staties werd geschonken bij het zilveren priesterfeest van pastoor Lucassen in 1919⁵³. De vormgeving toont duidelijke invloeden van figuren als Toorop en Derkinderen.

Koperwerk

1. Gedreven koperen godslamp, misschien uit atelier Brom,
2. een koperen kandelaar, 125 cm hoog, tweede helft negentiende eeuw⁵⁴,
3. twee koperen kandelaars, 21 cm hoog, ± tweede helft negentiende eeuw⁵⁵,
4. zes bronzen kandelaars op het hoogaltaar, atelier Brom⁵⁶.

In zijn totaliteit vertoont de inventaris van de Engelbewaarderskerk, zonder tot de uitschieters te behoren, een behoorlijk niveau. Er is kennelijk naar gestreefd iets goeds tot stand te brengen, waarbij pas ontwikkelde of opnieuw ontdekte technieken, zoals tegeltableaux en mozaïek, toepassing konden vinden. Ofschoon de kunstwaarde van de meeste afzonderlijke stukken niet zo groot

⁵⁰ Gedenkschrift, 26.

⁵¹ Gedenkschrift, 15.

⁵² Over deze glazenier een korte beschouwing in: Jos Cuypers, „Overpeinzingen van een bouwmeester”, *Gildeboek*, 2 (1919), 92-96. Dit artikel bevat echter weinig zakelijke informatie. Er zijn twee fragmenten van Geuer's werk in de Engelbewaarderskerk afgebeeld, nl. p. 92, de vlucht van Lot, en p. 93 Abraham.

⁵³ Gedenkschrift, 15.

⁵⁴ Opgenomen in de inventaris van het kerkelijk kunstbezit van het diocees Rotterdam.

⁵⁵ Opgenomen in de inventaris van het kerkelijk kunstbezit van het diocees Rotterdam.

⁵⁶ Opgenomen in de inventaris van het kerkelijk kunstbezit van het diocees Rotterdam.

is, bezit het geheel toch een dusdanige allure dat behoud van het kerkgebouw ook met het oog op de inventaris dringend gewenst is.

4. *Betekenis van het gebouw*

De architect Nicolaas Molenaar ⁵⁷.

Over de persoon van deze architect is betrekkelijk weinig bekend. Documenten als dagboeken en brieven ontbreken geheel. Wel zijn de bouwtekeningen van zijn werken alsmede een aantal niet uitgevoerde schetsen bewaard gebleven.

Nicolaas Molenaar werd geboren op 30 juli 1850 in Sneek. Zijn vader was timmerman en aannemer. Het was aanvankelijk de bedoeling dat de zoon zijn vader in dit vak zou opvolgen. Toen in 1869 in Sneek een nieuwe R.K. kerk werd gebouwd, naar ontwerp van dr. P. J. H. Cuypers, kwam Molenaar in de leer bij de opzichter van deze bouw. Toen deze reeds spoedig verdween, werd de negentienjarige jongeman met de leiding belast. Toezicht werd hierbij uitgeoefend door de latere rijksbouwmeester C. H. Peters, toentertijd directeur van de gasfabriek te Bolsward. De uitvoering van dit werk zou voor Molenaar's verdere loopbaan beslissend worden. In 1871 werd hij belast met de uitvoering van de eveneens door Cuypers ontworpen St.-Willebrorduskerk te Sappemeer. Na de voltooiing van dit werk kreeg hij van Cuypers de leiding over de bouw van de St.-Urbanuskerk te Bovenkerk toevertrouwd. In 1875 kreeg hij een belangrijke opdracht: hij werd belast met de uitvoering van de door Cuypers ontworpen St.-Jacobuskerk aan de Parkstraat te Den Haag. In datzelfde jaar huwde hij. Hij vestigde zich toen in Den Haag, waar hij tot zijn dood is blijven wonen en waar hij vrij veel heeft gebouwd. Mede op advies van Cuypers trad hij na de voltooiing van de St.-Jacobuskerk in dienst van het Bureau der Rijksgebouwen, dat onder leiding stond van J. van Lokhorst. Het schijnt dat het werk daar voornamelijk door Molenaar en J. J. van Nieukerken, de stichter van het later zo bekende architectenbureau, werd gedaan. Van Lokhorst was meer de prater. Volgens Van Hardeveld ⁵⁸ bestond de in rijksdienst doorgebrachte tijd voor Molenaar uit tien bittere jaren. In 1878 ontstond zijn eerste zelfstandige werk, een winkel met woonhuis in

⁵⁷ Bijzonderheden over zijn leven ontleend aan: J. M. van Hardeveld, „Nicolaas Molenaar sr., tachtig jaar”, *Van Bouwen en Sieren*, 1 (1930), 209-217 (van Hardeveld).

⁵⁸ Over zijn achtergrond in Sneek, zie Catalogus, 1-3.

⁵⁹ Molenaar-archief; Staat van uitgevoerde werken

Den Haag ⁵⁹. In 1885 kreeg hij zijn eerste opdracht voor de bouw van een kerk: de St.-Willebrordus te Vleuten. Verschillende opdrachten volgden, zodat hij tenslotte de rijksdienst verliet en zich zelfstandig als architect vestigde.

De opdrachten stroomden al snel toe. Zo bouwde hij veel voor de Jezuïeten, o.a. de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Groningen, de St.-Ignatiuserkerk te Nijmegen en Rotterdam, de kerk van Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen te Den Haag en het Canisiuscollege te Nijmegen. Ook gewone parochiekerken kwamen tot stand. Genoemd kunnen worden: Borne (Ov.), Zwolle (St.-Michael), Rijswijk (ZH.), Wassenaar. Andere kerken komen nog uitvoeriger aan de orde.

Naast een dertigtal kerken en kapellen bouwde hij ook nog veel scholen en woonhuizen. In 1893 werd een ontwerp van zijn hand voor een woningencomplex in de nieuwe wijk Duinoord bekroond ⁶⁰. Het door hem ontworpen raadhuis te Noordwijk leverde destijds een cause célèbre op. Toen korte tijd later een nieuw raadhuis te Woerden werd gebouwd, bleek dit zo sterke overeenkomst met het Noordwijkse te vertonen, dat toeval uitgesloten moest worden geacht.

Tenslotte noemen we van zijn profane werken nog het R.K. ziekenhuis te Sneek en het weeshuis Groenestein in Den Haag.

Verder valt er van zijn levensloop weinig te melden. Hij schijnt in de jaren na de voltooiing van het Canisiuscollege (1898) een inzinking te hebben gehad, waarin hij zichzelf copieerde. Dit kan mede veroorzaakt zijn doordat de Jezuïeten hem verdere opdrachten onthielden. Toen in 1907 in Nijmegen een aan St.-Joseph gewijde hulperk moest worden gebouwd, werd de opdracht niet aan Molenaar gegund, doch aan een plaatselijke grootheid, die naar veler oordeel daarmee een uiterst middelmatig werkstuk leverde ⁶¹. Molenaar heeft overigens wel een schetsontwerp gemaakt, dat vrijwel zeker voor deze kerk bedoeld was en waarop we nog terug zullen komen. Bij de bouw van de St.-Marthakerk in Den Haag her kreeg hij zijn oude geestkracht. Hij zou daarna nog de kerk bouwen, die als zijn tweede hoofdwerk kan worden beschouwd: de H. H. Engelbewaarderskerk. Ook na de voltooiing van dit werk bleef hij nog actief. Hij bracht o.a. nog

door den architect Nicolaas Molenaar te 's-Gravenhage, (Staat), Catalogus, 16, nr. 1.

⁶⁰ H. J. F. de Roy van Zuydewijn, *Haagse huizen en gebouwen, zeven eeuwen bouwkunst in de Hofstad*, z.j., 84 (1970).

⁶¹ Kalf, 436.

kerken in Dordrecht en Poeldijk tot stand. Zijn laatste grotere ontwerp was dat voor de kerk van de H. H. Martelaren van Gorcum in Den Haag, die in 1925 werd voltooid.

In 1928, kort na de viering van het veertigjarig bestaan van de Onze-Lieve-Vrouweparochie aan de Elandstraat in Den Haag, werd hij getroffen door een beroerte. In 1930 overleed hij.

Nicolaas Molenaar kan zeker niet gerekend worden tot de architecten die de bouwkunst nieuwe banen hebben gewezen. Zijn gehele loopbaan is hij in zijn kerkelijk werk de gotische vormgeving trouw gebleven. Alleen in zijn laatste werk, de H. H. Martelaren van Gorcum, wordt gepoogd een moderne vormgeving tot stand te brengen. Dit ontwerp is ook zeker niet een van zijn beste werken. De kerk werd overigens in 1944 ten behoeve van een tankgracht gesloopt. Thans bevindt zich op dezelfde plaats een kerk van ir. J. van der Laan.

De laatste jaren zijn talrijke kerken van negentiende-eeuwse bouwmeesters op onverantwoorde manier met de grond gelijk gemaakt. Ook werken van Molenaar hebben dit lot ondergaan. De Jezuïetenkerk te Groningen en de St.-Michael te Zwolle werden al in het begin van de zestiger jaren gesloopt. In 1967/68 volgde de Rotterdamse St.-Ignatius en Laurentius, die vanaf 1956 had gediend als kathedraal voor het nieuw opgerichte bisdom Rotterdam. Ook door de oorlog ging een aantal van zijn werken verloren, o.a. de Onze-Lieve-Vrouwe van Goeden Raad te Den Haag. Ofschoon de hiaten die hierdoor in Molenaar's werk zijn ontstaan niet te vergelijken zijn met de verwoestingen die in het oeuvre van zijn leermeester Cuypers zijn aangericht, zijn ze toch ernstig genoeg.

Wanneer we Molenaar's architectonisch werk beschouwen, komen we tot de vaststelling dat hij evenals zijn leermeester in de eerste plaats een kerkelijk architect was. Zijn profane werk is kwalitatief, niet kwantitatief, veel minder belangrijk dan zijn kerkelijke oeuvre. We zullen ons dan ook verder tot zijn kerkelijk werk beperken.

Zoals reeds opgemerkt is de St.-Willebrordus te Vleuten Molenaar's eerste kerk⁶². Het betreft hier een eenvoudige met stenen kruisribben overwelfde basiliek, zonder transept, met toren. De vormgeving, ontleend aan de klassieke gotiek, doet wat schools aan. De vensters van het midden-

schip bestaan uit telkens twee naast elkaar geplaatste lancetten, een vroeggotisch motief. Dit geeft reeds een indicatie voor de richting die Molenaar zou inslaan. Anders dan Cuypers en diens meeste leerlingen, die vooral klassiek gotische vormen als uitgangspunt kozen en ook afwijkend van de Utrechtse School, die vooral de late Nederrijnse en Westfaalse gotiek ten voorbeeld namen, ontwikkelde Molenaar een sterke voorkeur voor vroeggotische vormen. Dit blijkt reeds uit de tweede door hem gebouwde kerk, de Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen van de Jezuïeten te Groningen, die uit 1886 dateert⁶³. Deze kerk was een in steen overwelfde kruisbasiliek met galerijen boven de zijbeuken. Opvallend is ook dat de scheibogen tussen middenschip en zijbeuken rond zijn. De bogen van de galerij-openingen zijn weer spits, de ramen in de lichtbeuk zijn rond. Verwant aan dit gebouw is de St.-Bonaventura te Woerden (1890-1892)⁶⁴. Het betreft hier een grote in steen overwelfde kruisbasiliek met een terzijde van de voorgevel geplaatste toren. Galerijen ontbreken hier. Ook in dit gebouw zien we duidelijk vroeggotische vormgeving. Ook hier ronde scheibogen en vroeggotische pijlers en kapitelen. De ramen in de lichtbeuk werden gevormd door drie naast elkaar geplaatste lancetten. De torenspits is voorzien van frontalen en vier hoektorentjes, wat hem iets spichtigs geeft. De gehele kerk is nogal sterk gedetailleerd. De derde kerk in deze reeks is de St.-Ignatius en Laurentius te Rotterdam (1890-1892)⁶⁵. Deze kerk is een kruisbasiliek met kooromgang en twee transepten. De scheibogen zijn ook hier rond, de zuilen voorzien van vroeggotische kolonnetten en bladkapitelen. Het triforium wordt gevormd door drie spitsbogen, gevat in een rondboog. De opbouw van de façade met de terzijde geplaatste toren vertoont grote overeenkomst met de kerk te Woerden.

Het hoogtepunt van deze groep kerken is echter de kerk van Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen aan de Elandstraat te Den Haag (1891-1892)⁶⁶. Het is wel verwonderlijk dat men in deze niet bijzonder welgestelde buurt een zo omvangrijke kerk heeft gebouwd. Het gebouw is een driebeukige in steen overwelfde kruisbasiliek. Koor en transept zijn polyonaal gesloten en van een omgang voorzien. Boven de zijbeuken en transeptomgangen bevinden zich galerijen. De

⁶² Kalf, 153, Catalogus, 16, nr. 7.

⁶³ Kalf, 113, Catalogus, 16, nr. 12.

⁶⁴ Rosenberg, 159, Kalf, 264-265, Catalogus, 17, nr. 27.

⁶⁵ Rosenberg, 149, Kalf, 321-323, Catalogus, 17, nr. 29.

⁶⁶ Rosenberg, 129, Kalf, 271, Catalogus, 17, nr. 32.

detaillering is ook hier geheel vroeggotisch. De westgevel, voorzien van een dertiendelig roosvenster, wordt geflankeerd door twee uit drie geleidingen bestaande torens met frontalen. Dit romano-gotische torentype was Molenaar zeer dierbaar. Schip, dwarsarmen en koor zijn voorzien van luchtbogen. In het interieur ronde scheibogen tussen middenschip en zijbeuken, rustend op ronde zuilen met vroeggotische kapitelen. De afscheiding tussen galerijen en middenschip wordt gevormd door twee op zuilen rustende bogen met daarboven een vierpas, het geheel gevat in een wijde spitsboog. Tussen galerijen en ramen bevindt zich een driedelig triforium. De vensters in de lichtbeuk bestaan uit drie naast elkaar geplaatste lancetten, waarvan de middelste hoger is dan de twee andere. In het eerste ontwerp waren hier halfronde van eenvoudig traceerwerk voorziene ramen ontworpen. Deze uit vrijwel onbewerkte middelen gebouwde kerk vormt een onbetwist hoogtepunt in Molenaar's werk.

De in 1894 gebouwde kerk van Oude Pekela ⁶⁷ doet in vele opzichten aan als een sterk gereduceerde versie van de Haagse kerk. Vrijwel dezelfde toren en dezelfde vensterbehandeling in de lichtbeuk. De andere werken uit deze periode hebben niet een zo uitgesproken karakter. Een aparte groep in zijn oeuvre wordt nog gevormd door de hallekerken. Op deze groep zal in een ander verband worden teruggekomen.

We wezen er in het voorgaande reeds op dat Molenaar geruime tijd een inzinking heeft gekend die zijn werk in ongunstige zin beïnvloedde. Hij heeft in die periode (1898–1907) niet veel kerken gebouwd. De beste is de St.-Willebrordus te Wassenaar, een uit felrode baksteen opgetrokken in steen overwelfde kruisbasiliek met polygonaal gesloten transept (1904) ⁶⁸. In 1907 ontwierp hij de St.-Martha in Den Haag ⁶⁹, een in hout overwelfde hallekerk, die pas in 1924 werd voltooid. Daarbij kreeg de kerk een opzet, ontleend aan het Haagse halletype.

Wanneer we nu een voorlopige conclusie over

Molenaar's werk willen geven, kan het volgende worden opgemerkt. Evenals Cuypers is hij op zijn best in grote monumentale kerken. Dorpskerken lagen hem minder, al heeft hij er verscheidene gebouwd. Verder is zijn grootste kwaliteit niet zozeer de detaillering en materiaalbehandeling als wel het scheppen van ruimte. De detaillering van veel van zijn werk is enigszins schools en in zijn latere gebouwen vaak wat droog. De compositie van een gebouw — we zagen het reeds aan de zorgvuldig doordachte opbouw van de Engelbewaarderskerk — is zijn grote kracht en vooral het scheppen van monumentale ruimten.

We willen nu de plaats die de Engelbewaarderskerk inneemt in het oeuvre van Molenaar en in de neogotiek in het algemeen, aan een nadere beschouwing onderwerpen. Hierzij zullen drie aspecten aan de orde komen:

1. de Westfaalse geïnspireerde overwelfing van het middenschip,
2. de klimmende gewelven van de zijbeuken,
3. de centraliserende plattegrond.

1. De Westfaalse gewelven

Dit gewelftype is ontstaan in zuidwest Frankrijk in de omgeving van Angers ⁷⁰. De oudste voorbeelden van dergelijke koepelachtige ribgewelven bevinden zich in de kathedraal van Angers (begonnen ± 1150), waar ze overigens nog maar vier ribben hebben ⁷¹. Al spoedig ging men ertoe over extra ribben aan te brengen, zodat achtelijke gewelven ontstonden, die werden voorzien van reliefkoppen en schenkelbeelden. De meeste van deze Angevijnsse kerken zijn eenbeukig. Het achtelijke gewelftype werd ook toegepast in de naburige Poitou. Hier werd het gecombineerd met de voor de Poitevijnsse school zo karakteristieke hallekerk. Het bekendste bouwwerk is wel de kathedraal van Poitiers ⁷². In de kerken van de Poitou waren de verhoudingen geheel anders dan in die van Anjou. Bij de laatste groep besloeg de gewelfzone de helft of soms nog meer van de totale hoogte van het gebouw. In de Poitou was

(Pelican History of Art), (Conant). Plattegrond Conant, 165; doorsnede, Conant, 164; afb. interieur: Conant, plaat 99. Van belang is nog steeds: Rudolf Kömstedt, *Die Entwicklung des Gewölbebaus in den Mittelalterlichen Kirchen Westfalens*, Strassburg 1914. Studien zur Deutschen Kunstgeschichte 172. (Kömstedt).

⁷² P. Frankl, *Gothic architecture*, Harmondsworth 1962, 60–63 (Pelican History of Art), (Frankl). Afb. interieur: Frankl, plaat 23.

⁶⁷ Rosenberg, 146, Kalf, 115–116, Catalogus, 17, nr. 39.

⁶⁸ Kalf, 284–285, Catalogus, 20, nr. 72.

⁶⁹ Rosenberg, 128, Kalf, 279–280, Catalogus, 21, nr. 96. Rosenberg beweert ten onrechte dat deze kerk in steen overwelfd is.

⁷⁰ Over deze bouwschool zie Robert de Lasteyrie, *L'architecture religieuse en France à l'époque gothique*, 2 vols., Paris 1926–1927, t. 2, 82–97.

⁷¹ K. J. Conant, *Carolingian and romanesque architecture, 800–1200*, Harmondsworth 1959, 163–169,

de gewelfzone ongeveer een derde van de totale hoogte.

Dit type gewelven treffen we in het begin van de dertiende eeuw ook aan in Westfalen⁷³. Een der eerste kerken met dergelijke koepelgewelven, hier nog met slechts vier ribben, is de kloosterkerk van Marienfeld⁷⁴, die in 1222 werd gewijd. Iets jonger is de dom van Münster⁷⁵, waarvan de wijding in 1264 plaats vond. Hier zijn de gewelven achtdelig. De dom van Münster vertoont behalve de gewelven nog andere elementen, die aan Anjou ontleend zijn. Zo vertoonde de wandbehandeling van de kathedraal van Angers in verschillende opzichten een grote overeenkomst met die van de dom van Münster⁷⁶. Er zouden volgens sommige onderzoekers drie verschillende fasen van Franse beïnvloeding zijn geweest, die hun kristallisatiepunten vonden in de domkerken van Münster, Paderborn en Minden⁷⁷. Dat er Franse invloed in het Westfaalse gebied werkzaam is geweest, is niet meer voor bestrijding vatbaar; langs welke wegen deze invloeden zijn doorgedrongen is minder duidelijk. De theorieën die over dit probleem bestaan, behoeven ons hier niet bezig te houden. De Westfaalse gotiek ging verder een eigen weg. De bouwvorm die het meest werd toegepast, was de hallekerk. Opmerkelijk daarbij was de zwakke accentuering van de oost-west as. Vele kerken waren ongeveer even lang als breed, soms zelfs was de breedte groter dan de lengte. Dit is bijv. het geval met de Hohnekirche in Soest⁷⁸. De ingangen bevonden zich dikwijls aan de zijkanten en niet in de westgevel. De zuidgevel vormde vaak de „Schauseite“, zo bijv. bij de Münsterkerk te Herford⁷⁹. Het achtdelig koepelgewelf heeft zich vanuit Westfalen

zeer sterk verbreid. Tot in het Oostzeegebied treffen we het aan. Ook in de Nederlandse provincie Groningen is een groot aantal eenbeukige kerken te vinden, die van dit type gewelven zijn voorzien. Bij deze gewelven werden de gewelfribben volkomen decoratief opgevat. Dit blijkt wel uit het feit dat de kruinribben dikwijls niet gemetseld doch geschilderd werden. Een voorbeeld daarvan is de reeds genoemde Hohnekirche te Soest. Evenals in Anjou besloeg het gewelf dikwijls de helft of meer van de totale hoogte van het gebouw.

Toen de Westfaalse bouwmeesters in een later stadium zich van de vormentaal van de klassieke gotiek gingen bedienen, behielden zij verschillende typerende kenmerken, zoals de bijna vierkante plattegrond, de hoge gewelven en de zuidzijde als „Schauseite“. Een voorbeeld is de Marienkirche te Herford⁸⁰. Pas in de vijftiende eeuw veranderde dit enigszins. In een kerk als de beroemde Wiesenkirche in Soest⁸¹ zijn de gewelven veel vlakker. Zo ook in kerken als de Lambertikirche in Münster⁸².

Toen in de negentiende eeuw de neogotiek opkwam, diende ook de Westfaalse gotiek als inspiratiebron. In Westfalen zelf waren in die richting o.a. werkzaam vader en zoon Hertel, die in Münster waren gevestigd⁸³. In Nederland vormde de Westfaalse gotiek naast de Nederrijnse de voornaamste inspiratiebron voor de Utrechtse school, waarvan Alfred Tepe (1840–1920) de voornaamste vertegenwoordiger was. Zoals vaker, fungeerde hier een bepaald gebouw als standaard, nl. de reeds genoemde Lambertikirche in Münster. Bij de in 1891–1892 gebouwde kerk van de H. Kruisverheffing te Raalte⁸⁴, werd niet alleen

⁷³ Het uitvoerigste overzicht over de middeleeuwse Westfaalse bouwschool is: K. W. Kätner, *Der Raum Westfalen in der Baukunst des Mittelalters*, in: *Der Raum Westfalen*, Bd. 2, Münster 1955, 375–444. afb. interieur in: Frédéric van der Meer, *Atlas de l'ordre Cistercien*, Amsterdam-Bruxelles 1965, afb. 379, 381, 382.

⁷⁴ Georg Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, Westfalen*, bewerkt van Dorothea Kluge und Wilfried Hansmann, München-Berlin 1969, 314–318. (Dehio-Westfalen). Plattegrond: Dehio-Westfalen, 315. Afb. exterieur: R. Hootz (ed.) *Deutsche Kunstdenkmäler, ein Bildhandbuch*, Westfalen, München-Berlin 1972, 168, (Hootz-Westfalen).

⁷⁵ Dehio-Westfalen, 351–361; plattegrond: Dehio-Westfalen, 353; afb. interieur: Hootz-Westfalen, p. 189.

⁷⁶ B. Thomas, „Die westfälischen Figurenportale in Münster, Paderborn und Minden“, *Westfalen*, 19 (1934), 72 (Thomas).

⁷⁷ Thomas, 58.

⁷⁸ Dehio-Westfalen, 530–533; plattegrond: Dehio-Westfalen, p. 531; afb. exterieur: Hootz-Westfalen, p. 298; afb. interieur: Hootz-Westfalen, p. 299.

⁷⁹ Dehio-Westfalen, 220–226; afb. exterieur: Hootz-Westfalen, p. 128.

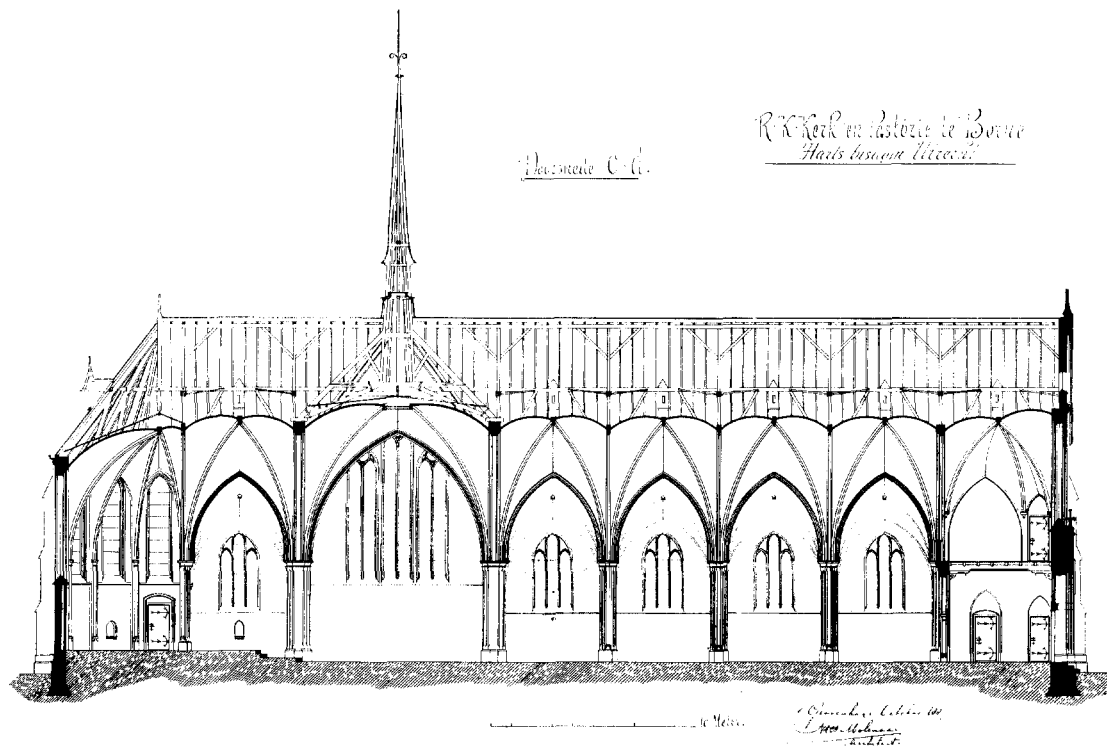
⁸⁰ Dehio-Westfalen 226–228; plattegrond: Dehio-Westfalen, p. 227; afb. exterieur: Hootz-Westfalen, p. 131.

⁸¹ Dehio-Westfalen, 533–537; plattegrond: Dehio-Westfalen, p. 535; afb. interieur: Hootz-Westfalen, 304.

⁸² Dehio-Westfalen, 374–377; plattegrond: Dehio-Westfalen, 376; afb. exterieur: Hootz-Westfalen, 204; afb. interieur: Hootz-Westfalen, 205.

⁸³ Dehio-Westfalen, 350 en *passim*.

⁸⁴ Rosenberg, 147, Kalf, 86–87; afb. exterieur: Rosenberg, afb. 183, Kalf, 86; afb. interieur: Kalf, plaat C.



Afb. 14. Borne, St.-Stephanus, ontwerp 1887, lengtedoorsnede.

de plattegrond doch ook de vorm van de raamtraceringen van dit gebouw gevolgd. Alleen de pijlers van de Lambertikirche werden in de regel niet overgenomen. Daarbij volgde men meer het pijlertype van de Überwasserkirche in Münster ⁸⁵. Nu was de Lambertikirche niet zo'n zuiver voorbeeld van de Westfaalse gotiek als men wel dacht. De kerk is in de negentiende eeuw vrij krachtig gerestaureerd. Daarbij werd in plaats van het oorspronkelijke zadeldak in 1871 een door Hilger Hertel sr. ontworpen nieuwe kap aangebracht, waarbij de zijbeuken van afzonderlijke afgewolfde dwarskappen werden voorzien ⁸⁶. Een kap met dwarskappen was in de Westfaalse gotiek niet ongebruikelijk, doch deze eindigen dan in topgevels en niet in wolfeinden ⁸⁷. Na de schade in de tweede wereldoorlog is de kerk weer van een zadeldak voorzien. Deze aldus gerestaureerde kerk is blijkbaar als voorbeeld genomen voor de

neogotische hallekerken die Tepe en de zijnen bouwden, want zij vertonen vaak dezelfde afgewolfde daken.

De eerste hallekerk die door Molenaar werd gebouwd, de St.-Stephanus te Borne, dateert uit 1888 ⁸⁸ (afb. 14). Aanvankelijk had hij een ontwerp geleverd voor een tamelijk conventionele kruisbasiliek met westtoren. Dit werd echter opgegeven en vervangen door een nieuw ontwerp, dat voorzag in een driebeukige in steen overwelfde pseudo-basiliek met transept. Duidelijk blijkt de Westfaalse invloed uit de verhoudingen, korte pijlers en hoge gewelven. De gewelfzone is hoger dan de pijlerzone. De gewelven van de zijbeuken vertonen vrij sterke stijging naar de middenbeuk. De architect heeft zich kennelijk bij een lokaal kerktype aangesloten. De verdere vormgeving is zoals te verwachten vroeggotisch, een venstertriplet in de voorgevel, lancetramen in het koor en

⁸⁵ Dehio-Westfalen, 377-378; plattegrond: Dehio-Westfalen, 377; afb. interieur: Hootz-Westfalen, 209.

⁸⁶ Max Geisberg, *Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen*, Bd. 41, *Die Stadt Münster*, Teil 6. Münster,

1941, 100-101.

⁸⁷ Bijv. de dom van Minden; afb. bij Frankl, plaat 89b.

⁸⁸ Rosenberg, 120, Kalf, 144, *Catalogus*, 17, nr. 17.

sober getraceerde vensters in het schip. In tegenstelling tot veel Westfaalse kerken vertoont het gebouw wel een uitgesproken lengterichting.

In 1890 ontwierp Molenaar een kerk voor de St.-Michaelisparochie te Zwolle⁸⁹. Hier werd de latere vorm van de Westfaalse hallekerk als uitgangspunt genomen. Het gebouw is een driebeukige hallekerk met kooromgang zonder transept. De stenen kruisribgevel worden gedragen door slanke bundelpijlers. Terwijl het exterieur de voor Molenaar karakteristieke vroeggotische vormen vertoont, zou het interieur, afgezien van de raamvormen, voor een werk van Tepe kunnen doorgaan.

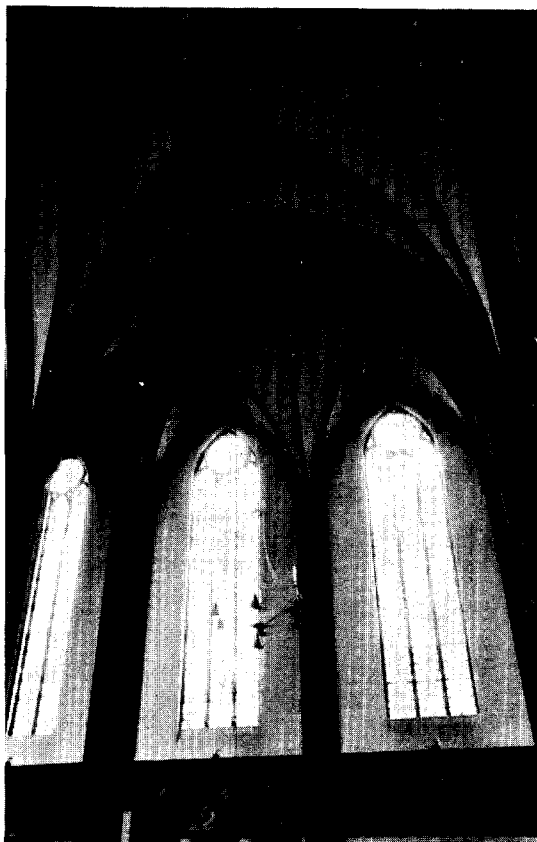
Zijn volgende hallekerk was de in 1894 ontworpen kerk van St.-Jeroen te Noordwijk-Binnen⁹⁰. Van deze kerk werd in 1896 alleen de koorpartij uitgevoerd. Pas in 1924 werd het bouwwerk voltooid. Afgezien van de gewijzigde torenpartij en een verandering in de daarbij aansluitende schiptravee, werden deze werkzaamheden vrijwel geheel volgens het oorspronkelijke ontwerp uitgevoerd. Op deze kerk zal verderop in ander verband worden teruggekomen.

Afgezien van de reeds genoemde St.-Marthakerk, die enigszins buiten dit kader valt, heeft Molenaar tot de Engelbewaarderskerk geen hallekerk meer gebouwd. Bij dat gebouw greep hij terug op de klassieke Westfaalse hallekerk met de achtdelige gewelven. Ook andere elementen doen Westfaals aan, de bijna vierkante plattgrond en de behandeling van de zijgevel (westgevel) als Schauseite (afb. 1, 3). Dit laatste is overigens mede veroorzaakt door de ligging van het bouwterrein. Het gebruik van de achtdelige koepelgewelven is in de Nederlandse neogotiek een unicum. Er is ons geen enkele kerk bekend, die een dergelijke overwelling bezit. Aangezien er van Molenaar geen correspondentie bewaard is gebleven, is het niet uit te maken wat hem tot het toepassen van deze gewelfvormen heeft gebracht. Zoals we reeds zagen, heeft hij zich wel een aantal malen door de Westfaalse hallekerk laten inspireren. Gezien zijn voorkeur voor vroeggotische vormen is het denkbaar dat hij daarom juist op de vroeggotische vorm van de Westfaalse hallekerk is gekomen.

2. Zijbeukgewelven

Wij zullen ons nu bezighouden met de oorsprong van de merkwaardige overwelling van de zijbeuken.

⁸⁹ Rosenberg, 160, Kalf, 179-180, Catalogus, 17, nr. 30. plattgrond: Kalf, 179; afb. exterieur: Kalf,



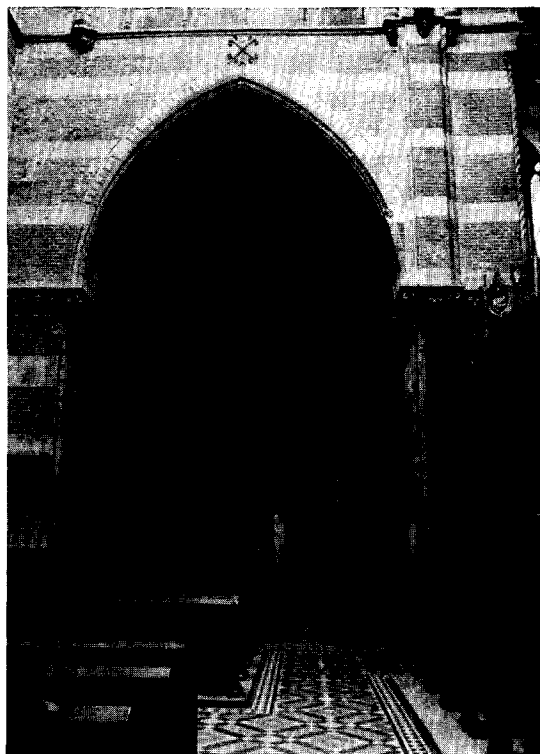
Afb. 15. Noordwijk-Binnen, St.-Jeroen, eerste travee schip.

In zijn kerk in Borne kwamen, zoals we zagen, ook naar het middenschip opklimmende zijbeukgewelven voor (afb. 14). Verder vertoont deze opzet echter niets bijzonders; met één middenschiptravee correspondeert steeds één zijbeuktravee.

Bij de St.-Jeroenkerk te Noordwijk is dit echter anders. Hier vinden we hetzelfde motief als in de Engelbewaarderskerk. Het schip van de kerk bestaat uit drie vierkante door een stergewelf gedekte traveeën (in het oorspronkelijke plan waren dit één rechthoekige en twee vierkante traveeën). Hierbij sluit zich aan een transept met driezijdig gesloten armen en een koor, geflankeerd door overhoekse kapellen. Elke schip-travee wordt begeleid door twee vierkante zijbeuktraveeën (afb. 15), die beide via een scheiboog in verbinding staan met de middenbeuk. Dezelfde opzet dus als bij de Engelbewaarderskerk. Ook

180; afb. interieur: Rosenberg, afb. 178, Kalf, plaat C.

⁹⁰ Kalf, 303-304; Catalogus, 18, nr. 41.



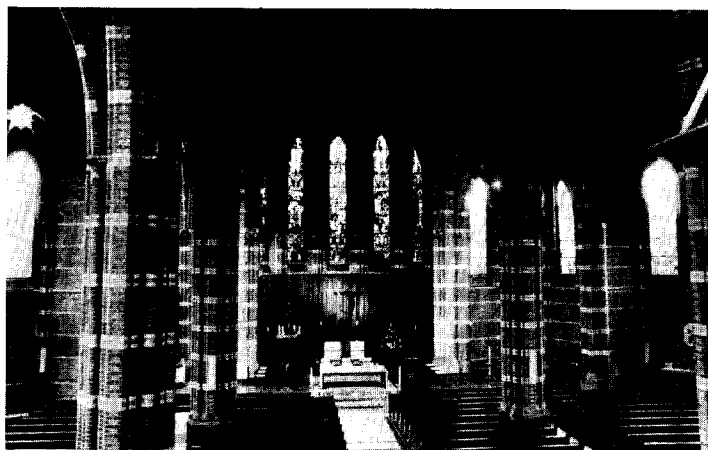
Afb. 16. Den Haag, St.-Jacobus, noorderzijkoor.

hier klimmende gewelven. Dit is de eerste keer dat Molenaar dit motief gebruikt, om het vervolgens bijna twintig jaar te laten rusten. Wat is de oorsprong van dit motief? Om deze vraag te beantwoorden, dient de door Cuypers ontworpen

St.-Jacobus in Den Haag (1875–1878), aan een nadere beschouwing te worden onderworpen⁹¹. Deze kerk, een driebeukige in steen gewelfde kruisbasiliek, heeft ter weerszijde van het koor vierkante kapellen. Deze kapellen zijn onderverdeeld in vier vierkante traveeën, gecentreerd rond één centraal geplaatste kolom. Twee van deze traveeën nu openen zich naar het transept via één scheiboog, wat resulteert in gewelven die vanaf de centrale zuil naar het transept opklimmen (afb. 16). Hier vinden we dit motief toegepast bij een basale ruimte. Als we bedenken dat Molenaar opzichter was bij de bouw van deze kerk, is de herkomst van het motief duidelijk.

Waar Cuypers het motief vandaan heeft, is niet eenvoudig uit te maken. We treffen het behalve bij hem en Molenaar ook nog bij andere neogotici aan. Wolter te Riele (1867–1937) bijvoorbeeld het enige malen toe, o.a. aan de St.-Georgiuskerk te Almelo (1902)⁹². Wel geeft hij het een eigen interpretatie doordat hij in de twee zijbeuktraveeën de gewelfrib welke naar de kruin van de scheiboog opstijgt, weglaat. Het is zeker aannemelijk dat Te Riele het motief van zijn leermeester Cuypers heeft overgenomen.

Een andere traditie van het zelfde motief valt wellicht op te sporen via het werk van de late Duitse neogoticus Caspar Clemens Pickel. Deze past het een aantal malen toe, steeds bij hallekerken⁹³. Een eigen trek van deze bouwmeester is dat bij hem de gordelbogen tussen de zijbeukkwadranten ontbreken. Schmitges die een studie aan Pickel wijdde, meent dat dit gewelftype

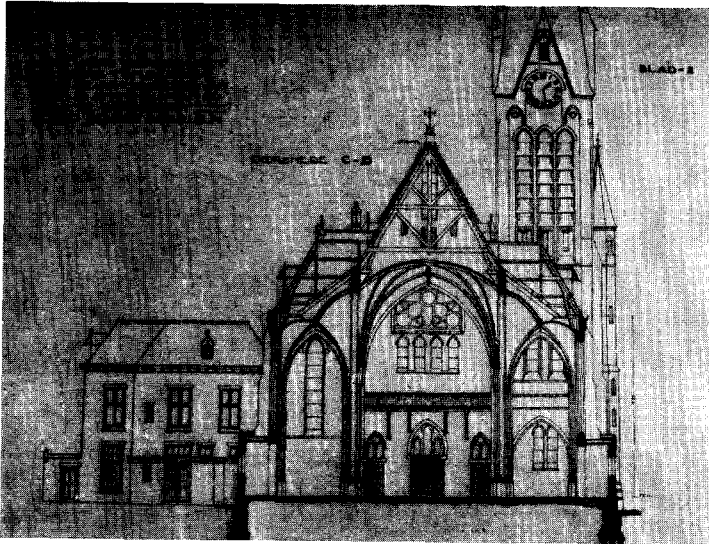


Afb. 17. Dordrecht, St.-Antonius, interieur.

⁹¹ H. P. R. Rosenberg–C. P. M. Holtkamp, *De Parkstraatkerk te 's-Gravenhage, geschiedenis van kerk en parochie*. 's-Gravenhage, 1978; plattegrond: 57, dwarsdoorsnede: 61.

⁹² Kalf, 31–33, plattegrond 32.

⁹³ Horst Schmitges, *Caspar Clemens Pickel, 1874–1939, Beiträge zum Kirchenbau des 19. Jahrhunderts*. München 1971, 20, 34 en 46–59 (Schmitges).



Afb. 19. Dordrecht, St.-Antonius, ontwerp 1916, dwarsdoorsnede schip.

H. H. Engelbewaarders, de St.-Antonius te Dordrecht (ontwerp 1916, gewijzigd uitgevoerd 1919) en de St.-Antonius in Den Hoorn bij Delft (1915) ⁹⁸.

Laatstgenoemde kerk is een eenvoudige dorpskerk met kruisribgewelven in de middenbeuk. De Dordtse kerk is een veel markanter gebouw. Het exterieur is niet zeer aantrekkelijk; een in het oorspronkelijk ontwerp opgenomen toren kwam niet tot uitvoering en de voorgevel is duidelijk provisorisch. De detaillering van het exterieur is vrij droog, wat vooral door de toegepaste grijze steen wordt veroorzaakt. Het ergste is echter dat de oorspronkelijke bekapping in 1945 verbrandde en toen om zuinigheidsredenen werd vervangen door een wanstaltig laag dak, dat het exterieur alle aantrekkelijkheid ontnemt. Des te meer verast het intact gelaten interieur (afb. 17) dat een fraaie monumentale ruimte te zien geeft.

Wie de Engelbewaarderskerk kent, zal worden getroffen door de grote overeenkomst van dat gebouw met de Antoniuskerk. Op het eerste gezicht lijken de beide interieurs zelfs identiek. Dezelfde materiaalbehandeling, rode baksteen met gele banden voor muren, pijlers en bogen, gele baksteen voor de gewelven. De meest frappante overeenkomst wordt wel gevormd door de zijbeukoverwelving (afb. 18, 19, verg. afb. 9). Met één vierkante travee van het middenschip en van het koor corresponderen twee vierkante traveeën in de zijbeuken, die via één scheiboog met de middenbeuk in verbinding staan. We komen

⁹⁸ Catalogus, 22, nr. 111.

⁹⁹ Zie over de ontwikkeling van de centraalbouw:

dan echter terstond op een verschil met de Haagse kerk. De zijbeuken van de Antoniuskerk zijn niet verdubbeld zodat de opklimmende gewelven hier niet uitgaan van een vrijstaande pijler, zoals in de Engelbewaarderskerk, maar van een muurpijler. Tussen schip en transept en koor en transept bevinden zich vierzijdig gesloten overhoekse kapellen. De gewelven van deze kapellen (afb. 20) staan tezamen met de zijbeuktraveeën die op het transept uitkomen, weer op dezelfde manier in verbinding met de dwarsarmen als de zijbeuken met het middenschip.

Wat de plattegrond betreft (afb. 18), moet nog worden opgemerkt dat de buitenste traveeën van de koorzijbeuken eveneens tot vierzijdige overhoekse kapellen zijn uitgebouwd. Daardoor is een plattegrond ontstaan, die sterke overeenkomst vertoont met de Liebfrauenkirche in Trier. Een ander belangrijk verschil met de Haagse kerk is dat de middenbeuk wordt gedekt door stergewelven. Over het geheel genomen maakt de Antoniuskerk een wat compactere indruk dan de Engelbewaarderskerk. We zien hier dus hoe Molenaar in twee, kort na elkaar ontworpen bouwwerken, die grote overeenkomst met elkaar vertonen, dezelfde motieven op een boeiende wijze varieert.

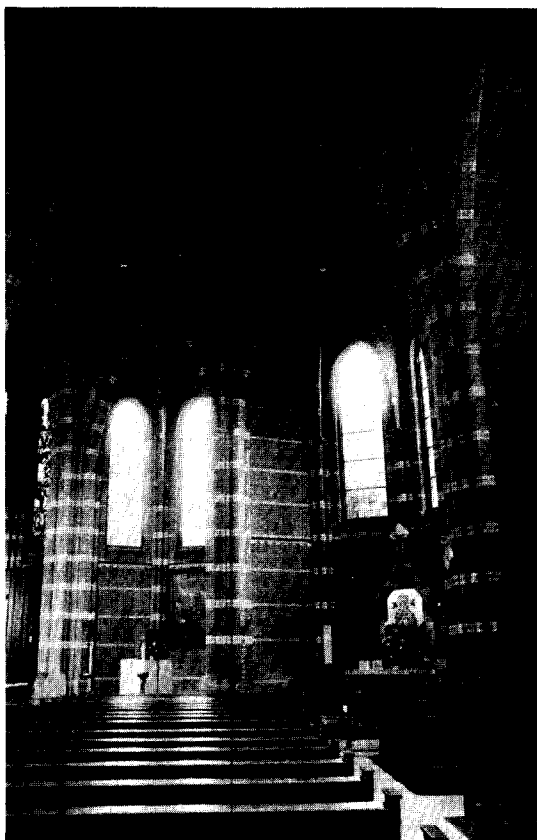
3. De centraliserende plattegrond

Aan het einde van de negentiende eeuw hielden vele architecten zich bezig met pogingen een synthese te vinden tussen centraalbouw en basicaal schema ⁹⁹. Het streven om de gelovigen meer bij

Gerard Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933, 335 e.v.

de eredienst te betrekken, deed de vraag ontstaan naar overzichtelijke ruimten die ieder een blik op het altaar mogelijk maakten. Met name Cuypers heeft zich reeds vroeg met dit vraagstuk beziggehouden. Een van de boeiendste gebouwen die hiervan het resultaat waren, is wel de Amsterdamse Vondelkerk (1870–1880)¹⁰⁰. In zijn St.-Petruskerk te Oisterwijk (1845–1897) werd op speciaal verzoek van het kerkbestuur de sterk centraliserende Liebfrauenkirche van Trier als voorbeeld genomen¹⁰¹. Men kon natuurlijk uitkomen bij de echte centraalbouw, zoals bijv. Jos. Cuypers en Jan Stuyt met hun St.-Jacobskerk te 's-Hertogenbosch¹⁰². Wanneer men echter de lengtekerk niet wilde prijsgeven, was het mogelijk deze een sterker centraliserend aspect te geven. Men kon dan bijv. de kruising verder uitwerken. Men kon deze bijv. in plaats van vierkant zeshoekig maken en de zijbeuken doorvoeren. Dit werd o.a. gedaan door Wolter te Riele in zijn Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen te Hilversum (1910)¹⁰³ en door Cuypers in de gelijknamige kerk te Venlo (1913–1914)¹⁰⁴.

Ofschoon Molenaar nooit een echte centraalbouw tot uitvoering heeft gebracht, heeft hij er zich wel mee beziggehouden. Zijn Onze-Lieve-Vrouwekerk in Den Haag vertoont tengevolge van haar vrij korte schip en klaverbladvormige oostpartij al een zekere centraliserende tendens. Ook de koorpartij van de St.-Jeroen te Noordwijk vertoont door zijn overhoeks geplaatste zijkoren een centraliserende werking. In 1907 vervaardigt hij een schets-ontwerp voor een kerk te Nijmegen (afb. 21)¹⁰⁵. Dit plan kwam niet tot uitvoering. Het is een eigenaardig plan. Het bestaat uit een driebeukig basicaal schip; daarbij sluit een zeshoekig vak, dat tweemaal zo breed is als de traveeën van het middenschip, aan, terwijl de zijbeuken langs het middenschip worden doorgetrokken. Daarop volgt dan nog een rechthoekig vak en een driezijdige koorsluiting. Het opmerkelijkste is nu dat de zijbeuken ter hoogte van de centrale zeshoek ongeveer dezelfde hoogte krijgen als de zeshoekige middenruimte. Het driebeukige



Afb. 20. Dordrecht, St.-Antonius, koorkapellen vanuit transept.

schip doet dus min of meer dienst als voorportaal van een grote zeshoekige hal.

De uitwendige detaillering is vroeggotisch en vertoont grote overeenkomst met de Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Elandstraat in Den Haag. Ook later heeft Molenaar zich met dergelijke projecten beziggehouden. Geen ervan werd ooit uitgevoerd. Opmerkelijk, zelfs ietwat bizar, is een project uit 1917 voor de St.-Antonius Abt te Scheveningen, een driebeukige hallekerk, waarvan de kruising tot een zeshoek is uitgewerkt¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Rosenberg, 115, Kalf, 233–236; plattegrond: Rosenberg, afb. 110, afb. exterieur: Kalf, t.o. 232, Rosenberg, afb. 108; afb. interieur: Kalf, 234 en 235, Rosenberg, afb. 109.

¹⁰¹ *St. Petrus Banden, de moederkerk van Oisterwijk*, Oisterwijk 1960, 5, Rosenberg, 144, Kalf, 392–393; plattegrond: Rosenberg, afb. 108; afb. exterieur: Rosenberg, afb. 197; afb. interieur: Rosenberg, afb. 199. Over de Liebfrauenkirche in Trier, zie: Georg Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, Rheinland-*

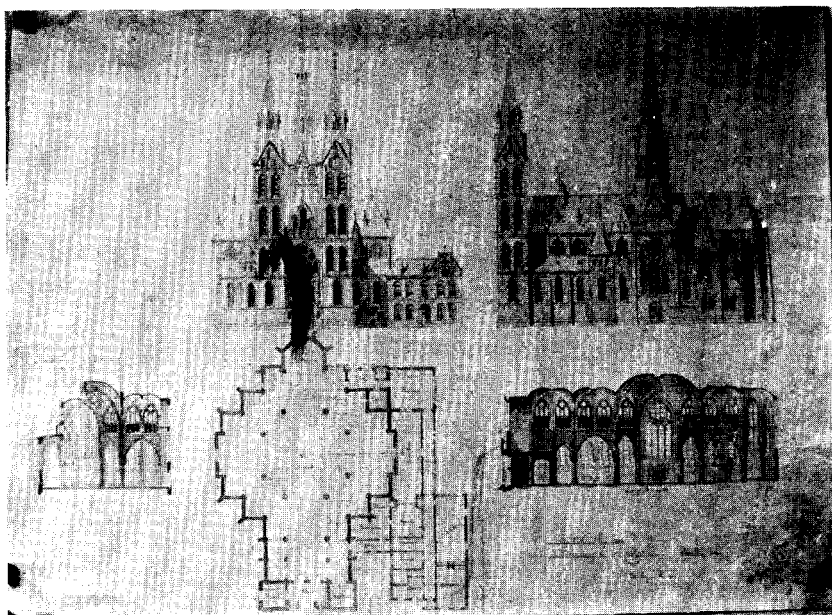
Pfalz, Saarland, bearbeitet von Hans Caspary, Wolfgang Götz, Ekkehart Klinge, München-Berlin 1972, 901–905; plattegrond: 889.

¹⁰² Kalf, 376–379; plattegrond: Kalf, 377; afb. exterieur: Kalf, 376; afb. interieur: Kalf, 378.

¹⁰³ Rosenberg, 135–136; afb. interieur: Rosenberg, afb. 208.

¹⁰⁴ Rosenberg, 156; afb. interieur: Het werk, plaat 75.

¹⁰⁵ Molenaar-archief, Catalogus, 23, nr. 152.



Afb. 21. N. Molenaar, niet uitgevoerd ontwerp voor een R.K. kerk te Nijmegen, 1907.

In dit ontwerp treffen we ook weer de klimmende gewelven aan.

Nicolaas Molenaar is kennelijk geruime tijd zeer gefascineerd geweest door de centraalbouw. Nooit heeft hij echter een dergelijk bouwwerk tot stand kunnen brengen. De Engelbewaarderskerk en de eraan verwante Antoniuskerk te Dordrecht komen een centraalbouw nog het meest nabij.

In de Engelbewaarderskerk heeft Molenaar het reeds jaren tevoren door hem uitgewerkte motief van de klimmende gewelven toegepast in een gebouw op centraliserende grondslag. Hoe hij aan de eigenaardige achtdelige gewelven is gekomen, is zoals we reeds zagen, niet bekend. In elk geval waren ze voor het overwelfen van de grote vierkante traveeën een uitstekende oplossing. Door deze gewelfvorm in een neogotisch gebouw toe te passen, heeft Molenaar een uniek gebouw tot stand gebracht.

Besluit

Bij vele kerken dient men zich tegenwoordig af te vragen hoe lang ze nog zullen bestaan. Ook op de Engelbewaarderskerk is dit helaas van toepassing. De parochie is niet meer in staat het voor haar te groot geworden gebouw te onderhouden, zodat de plannen om naar een vervan-

gende kerkgelegenheid uit te zien vaste vorm hebben aangenomen. Het staat vrijwel vast, dat de kerk binnen enkele jaren zal worden gesloten. Omdat nog steeds te weinig mensen overtuigd zijn van de waarde van dit gebouw en het ten onrechte niet op de monumentenlijst is geplaatst, zou dit zeer wel afbraak kunnen betekenen¹⁰⁷.

Een in 1969 uitgebracht rapport over de bouwtechnische toestand van de Haagse binnenstadskerken geeft de volgende karakteristiek van het gebouw: „De kerk is een laat neogotisch bouwwerk met een bijzondere plattegrond en gewelven. Het exterieur doet in uitvoering was sober en droog aan. Een oververzadiging aan neogotische vormen heeft hier waarschijnlijk geleid tot een versobering en verstrakking, waardoor een sterke vormgeving niet gerealiseerd werd. Het is duidelijk dat deze kerk, welke gebouwd werd in 1913–1915, geen enkele kunsthistorische waarde kan worden toegekend”¹⁰⁸. Dat dit laatste echter in het geheel niet duidelijk is, menen wij met het voorgaande betoog te hebben aangetoond. Dat de parochie niet langer in staat is het gebouw in stand te houden is begrijpelijk en haar niet aan te rekenen, wanneer de gemeenschap als geheel een dergelijk kunstbezit aan de vernietiging prijsgeeft is dat een schande. Er zijn reeds voorbeelden van een nieuw stimulerend gebruik van kerken

hoogtepunt in de neogotiek.

¹⁰⁸ Rapport over de bouwtechnische toestand van de Haagse binnenstadskerken, Rotterdam 1969 (stencil).

¹⁰⁶ Molenaar-archief, Catalogus, 23, nr. 155.

¹⁰⁷ De samenstellers van de Catalogus der Molenaar-tentoonstelling beschouwen deze kerk echter als een

die voor de eredienst overbodig zijn geworden. In Amsterdam wordt de bijna gerestaureerde Zuijderkerk tot wijk- en dienstencentrum ingericht, terwijl in dezelfde stad door een actiegroep plannen werden gemaakt voor een nieuwe bestemming van de met afbraak bedreigde Rozenkranskerk. Dergelijke plannen moeten voor de Engelbewaarderskerk ook mogelijk zijn. Het is te hopen dat

men in Den Haag de visie zal hebben de weg van de minste weerstand, sloop, te vermijden. Afbraak van de Engelbewaarderskerk zou het toch al zo deerlijk geschonden Haagse en Nederlandse monumentenbestand op ontoelaatbare wijze verarmen.

Ontvangen 28 maart 1979

SUMMARY

The church of the *H. H. Engelbewaarders* in the Hague was built between 1913 and 1915. The architect was Nicolaas Molenaar (1850–1930), who had received his training while working as supervisor during the construction of a number of churches designed by Cuypers, including the *S. James* in The Hague. Molenaar's church-building shows a strong preference for Early Gothic forms, as clearly exemplified by, for instance, the church of *Our Lady of the Immaculate Conception* in The Hague (1891–1892). His second church, the one under discussion here, also shows this preference. This building is a brick hall church with five aisles, a transept, a seven-sided choir, and a tower. The outside is characterized by a strictly applied symmetry built up in such a way that at each change in the angle of view a different element becomes the central part of a symmetrical composition. The ground-plan has a centralizing design. Several designs which were not executed show the degree to which Molenaar was fascinated by central plans.

The most striking element is the vaulting. This shows two peculiarities: 1. The vaulting in the nave, choir, and transept is formed by enormous octagonal dome-shaped vaults as found in the architectural schools of Aquitaine and Poitou (e.g. the Poitiers Cathedral) as well as in Westphalia (e.g. the Münster Cathedral). This type

of vaulting is unique in the Neo-Gothic period. Molenaar had already been inspired by the Westphalian Gothic in his earlier work (*S. Stephen* in Borne, 1888, and *S. Michael* in Zwolle, 1890). It is conceivable that once his attention had been drawn to the Westphalian Gothic as a source of inspiration, he was particularly attracted by this Early Gothic element of the style. 2. The church was built according to the bound system, in other words one bay of the nave always corresponds with two bays of the aisles. In this case, however, these two bays in the aisles open toward the central nave via a single transverse arch, i.e., one pillar is missing. This leads to highly unusual rising vaults applied consistently throughout the building. Molenaar first used this motif in the *S. Jerome* in Noordwijk (1894), and later, for instance, in the *S. Anthony* in Dordrecht (1916), whose interior resembles that of the *Engelbewaarders* Church. He only used it in hall churches. It seems virtually certain that he derived it from the side-choirs of Cuypers' *S. James* in The Hague, the building, which he had superintended. Cuypers himself might have borrowed the motif from the western bays of the Zavel Church in Brussels (beginning of the sixteenth century).

The combination of the Westphalian dome vaulting and the unusual rising vaults of the aisles make this building unique and worth preserving.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

GRONINGEN

Westeremden (Gem. Stedum)

De restauratie der Ned. Herv. Kerk te Westeremden, in maart 1973 overgedragen aan de Stichting Oude Groninger Kerken, bood gelegenheid tot het instellen van een oudheidkundig bodemonderzoek binnen- en buiten het kerkgebouw. Het graafwerk vond plaats gedurende de maanden november en december 1978.

De Westeremder kerspelkerk was voorheen gewijd aan de H. Andreas en neemt een dominerende plaats in te midden van de uitgestrekte, tot c. 5,5 m boven N.A.P. reikende dorpswierde. In haar huidige gedaante betreft het een uit rode kloostermoppen opgetrokken zaalkerk met rechtgesloten koor van romano-gotisch karakter.

Het aanzien van het dorp leed ernstig onder de afgravingen ten behoeve van het winnen van terpaarde, welke met schepen naar de veen- en zandstreken werd afgevoerd. Deze afgravingen verliepen in fasen en eindigden in 1925. Met name de zuidelijke helft van de wierde werd hierbij sterk aangetast. Blijkens de kadastrale minuut verdween hierbij een merkwaardig, veelhoekig terreintje in de „navel” van de wierde dat wij ook van andere wierden in Groningerland kennen en dat veelal de „fait” werd genoemd. Deze benaming kan worden vergeleken met de „vaete” in de Zeeuwse dorpsheuvels en heeft betrekking op de zoetwatervijver in het meest beveiligde gedeelte. De ringweg of „ossenweg” rondom de wierde bleef echter bewaard en bied vooral vanaf de oostzijde nog een bijzonder fraaie aanblik op het onbebouwde terplichaam, zacht-glooiend oprijzend naar het met geboomte omkranste kerkhof, het koor van de kerk en de ten noorden daarvan gelegen, enkele jaren geleden weer herbouwde, 16de eeuwse „weeme”. In 1917 kwam voor het overige tijdens de afgravingen het vermaarde, uit de vroege middeleeuwen daterende en uit taxushout gesneden runenstaafje te voorschijn waarin een bezwering was gekerfd tegen het stormgeweld. De naam Westeremden is ontleend aan de ligging van de nederzetting, onmiddelijk ten westen van de „Emuthon”, te weten de monding van de voormalige Fivel, waarvan de wijde meanders tot op heden hun sporen in het kwelderlandschap achterlieten.

Emo, de in 1237 gestorven stichter van de

Praemonstratenser abdij „Bloemhof” te Wittewierum, verbleef na het voltooien van zijn theologische studies te Parijs en Oxford enige tijd als schoolmeester te Westeremden, dat vermoedelijk zijn geboorteplaats was. Daar woonde in die jaren tevens zijn oudere broeder en studiegenoot Addo, die aldaar in het genot was gesteld van een „beneficium”. Wat dit in hield staat niet vast, in ieder geval was Addo te Westeremden geen pastoor.

Al spoedig bood men Emo het pastoorsambt in het naburige Huizinge aan, ter waarneming waarvan hij uit handen van de bisschop van Munster, waaronder Fivelgo ressorteerde, de vereiste wijdingen ontving.

In 1208 besloot Emo kloosterling te worden. In 1209 stelde hij zich aan het hoofd van het al bestaande dubbelkloostertje „Rozenkamp” bij Jukwerd. In 1213 of 1214 vertrokken de monniken naar het nieuw gebouwde klooster „Bloemhof” te Wittewierum, gelegen aan de bovenloop van de Fivel.

Addo volgde zijn broeder en schonk zijn aardse bezit aan „Bloemhof”. De overdracht werd in 1225 door de „consules” van Fivelgo erkend en bevestigd. Bij deze gelegenheid blijkt dat het familiebezit van de gebroeders te Westeremden gelegen was. Het gelukte Emo de kerspelkerken van Scharmer, Westeremden en Wittewierum voor zijn klooster te verwerven waardoor „Bloemhof” het vruchtgebruik der kerkegoederen verkreeg en de zielszorg mocht uitoefenen. Hiertoe was de goedkeuring der „patroni” van ieder kerspel vereist doch te Westeremden lagen de meningen verdeeld en werd de rechtmatigheid van de overdracht aangevochten. In de loop van de 14de eeuw schijnt het klooster de kerk weer te moeten hebben prijsgeven.

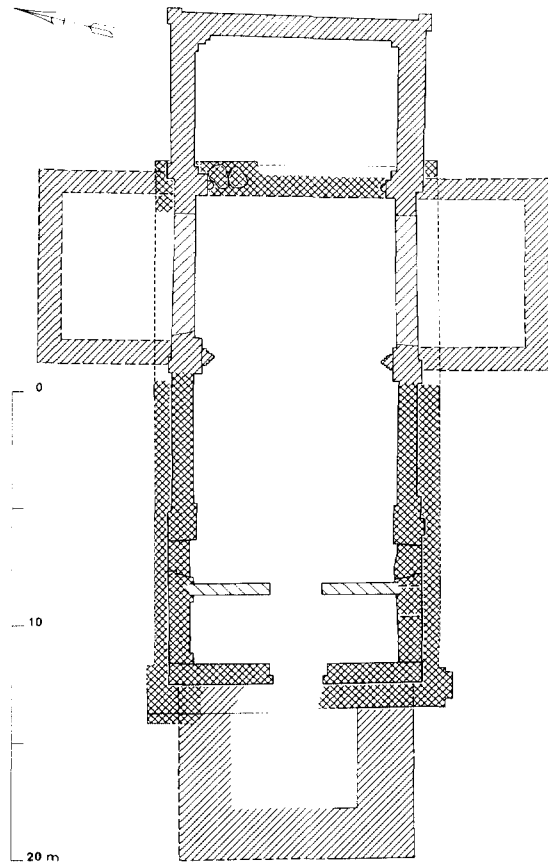
In 1232 is er sprake van de kerk naar aanleiding van de oorlog tussen Hunsego en Fivelgo, waarbij ook de stad Groningen en de Drenten betrokken raakten. Een legertje Hunsegoërs drong Fivelgo al plunderend binnen en trok van dorp tot dorp voort tot Westeremden aan de beurt kwam. Door klokgelui werden de dorpeelingen gewaarschuwd en de verdediging georganiseerd. Een plotseling opkomende mist bracht de Hunsegoërs zodanig in verwarring dat zij op de vlucht sloegen. Velen van hen raakten gevangen en werden in de rondom gelegen kerktorens op-

gesloten, aldus Emo, die in zijn befaamde kroniek van al deze gebeurtenissen boek hield.

In de Friese kuststreken fungeerden de kerspelkerken en torens menig maal als vesting en vormden de inzet van bloedige vetes tussen de leidende families. Misschien vormde een dergelijke strijd de aanleiding dat in het jaar 1238 de kerk van Westeremden in brand gestoken werd. De „consules” van de „terra”, in casu Fivelgo, legden de schuldigen een boete op van niet minder dan 2000 mark, welk bedrag naderhand werd verminderd tot 1200, in termijnen af te lossen. Hoogst waarschijnlijk kreeg de herbouw zijn beslag onder het bewind van abt Paulus (1238-1243), de opvolger van abt Emo.

Tijdens de opgravingen werd geen enkel overblijfsel van een tufstenen kerk aangetroffen. Toch moet deze er wel hebben gestaan maar zal zo ondiep gefundeerd zijn geweest dat bij de herbouw — na de brand van 1238 — ieder spoor verdween. In ieder geval is in de huidige kerk hier en daar secundaire tuf verwerkt, zoals in het koorgewelf alsmede aan profiel- en kraagstenen. Een beschrijving uit 1828 maakt bovendien gewag van tufsteen, vermetsteld aan de in 1808 afgebroken toren.

De tegenwoordige kerk vertoont twee bouwfasen. Aanvankelijk schijnt de, vermoedelijk na de brand van 1238 tot stand gekomen kerk een zaalkerkje te zijn geweest van drie traveeën, met een totale lengte van *c.* 20,5 m bij een breedte van *c.* 8,5 m binnenwerks gemeten. Naar de aftekeningen van enkele gespaard gebleven venstertjes te oordelen ontving iedere travee licht uit één stel, tegenover elkaar hoog in de zijmuren geplaatste openingen. Het venster in de noordmuur van de eerste travee is ongeveer in de hartlijn aangebracht doch het volgende in de tweede travee niet, welke asymmetrische plaatsing moeilijk te rijmen schijnt met een stenen overkluizing. De derde, meest oostelijke travee werd afgebroken teneinde plaats te maken voor een viering, waarop twee dwarsarmen en een koorpartij aansloten. De fundering van de gesloopte travée bleken nog ten dele voorhanden te zijn en lieten zodoende de reconstructie van de eerste bakstenen kerk toe. De derde travee was naar het oosten recht-gesloten. Opmerkelijk waren de beide zwerfkeien, aangebracht in de fundering van het noordelijk uiteinde der vroegere koorsluiting. Deze kunnen afkomstig zijn geweest van de fundering van het veronderstelde, voorafgaande tufstenen kerkje. Een kei van overeenkomstige, forse afmetingen bleek te zijn toegepast in de fundering van het zuidelijke uit-



Afb. 1. Overzichtsplattegrond N.Z. Kerk te Westeremden (Gem. Stedum). (Opmeting A. van Pernis. Tekening H. J. Bloklander).

Zaalkerk *c.* 1240. Toegevoegde toren, viering, dwarspanden en koor *c.* 1275. Dwarspanden afgebroken *c.* 1525. Toren vervangen 1808.

einde der westgevel van het bakstenen zaalkerkje. Het was in de Friese kuststreken gebruikelijk, grote zwerfkeien toe te passen bij het funderen van tufstenen kerken, vooral op de hoekpunten.

De zaalkerk was toegankelijk via een deur in de zuidelijke zijmuur, halverwege de westelijke travee. Naar Friese regel zou men een tweede, daar tegenover in de noordelijke zijmuur hebben mogen verwachten maar wij vermochten daarvan geen sporen meer te ontdekken. De doorgangsbreedte bedroeg circa 1,25 m.

Onverklaard bleef de aanzet van een diepe nis in de fundering van de oostelijke sluitmuur van het koor. Deze nis schijnt het buitenoppervlak van de vroegere koormuur te hebben verlevendigd. Een toegang kan het onmogelijk zijn ge-

weest. Nog in de 13de eeuw zal de verbouwing van deze zaalkerk tot kruiskerk zijn uitgevoerd. Viering, dwarsarmen en koorpartij werden met meloengewelven afgedekt, alles op rechthoekige, ergo niet vierkante grondslag. Deze aanbouw valt te vergelijken met de nog bestaande kruiskerk te Zuidbroek. Die te Noordbroek en Zeerijp zijn van een iets later type; die te Leermens bezit een half rond-gesloten absis en is weer iets ouder dan die te Westeremden. Op grond van de c. 1525 aangebrachte schildering tegen de binnenzijde van de tegenwoordige noordelijke sluitmuur van de viering kan worden vastgesteld dat beide dwarspanden vóórdien zijn gesloopt, waarna de hierdoor ontstane beide openingen werden dichtgezet. Bij dezelfde ingreep zullen ook wel de gotische vensters in de zuidelijke schipmuur zijn uitgebroken, ten koste van de oorspronkelijke, romaanse venstertjes. Tevens zullen toen de oude toegangen in de westelijke schiptravée zijn toegemetseld en door forsere, iets oostelijker geplaatste vervangen. Bovendien de beide spievenstertjes in de zuidelijke muuropvulling van de viering, benevens, inwendig, enkele muurkastjes in het koor.

De vier kolommen van de viering bleven gehandhaafd, evenals het gewelf boven het koor. Dat over de viering moest echter worden vervangen door het huidige. De funderingen der dwarspanden konden deels worden teruggevonden en stelden ons in staat de omtrek der beide verdwenen aanbouwen ten naaste bij op te meten.

Uit de 13de eeuw zal tevens de in 1808 verdwenen toren hebben gedateerd. Deze werd tegen de westgevel van het bakstenen zaalkerkje aangebouwd en zal derhalve de in 1232 geluide klok niet hebben geherbergd. Deze klok hing wellicht in een houten dan wel stenen klokkestoel of klokhuis, zoals er nu nog staan in het naburige Zeerijp, Noordbroek, Zuidbroek, etc. De teruggevonden fundering was geheel uit rode moppen opgetrokken en bezat een dikte van bijna 2,5 m. Bovengronds was de toren maar weinig smaller dan het kerkschip.

Blijkens archiefstukken vereiste de toren geregeld onderhoud. In 1703 ontving de zoon van de metselaar, Cornelis Claeszoon uit Loppersum, bij voorbeeld twee gulden „voor het afnemen en weder opbrengen van het Peertjen van de Tooren twelck gevaerlijk was”. Ongetwijfeld gaat het hier om dezelfde windvaan welke thans op het nieuwe torentje prijkt.

De oude toren was afgedekt met een zadeldak en toonde grote overeenkomst met de nog bestaande, stoere zadeldaktoeren te Loppersum. In

1804 dreigde de toren in te storten. Op 8 maart 1808 besteedde men de afbraak aan, alsmede de bouw van een nieuwe voorgevel met dakruiter.

Ter afsluiting van het kerkschip werd op de oude gevelfundering een nieuwe façade opgetrokken, waarin tevens een nieuwe hoofdingang werd aangebracht. Volgens het bestek moesten de „Oude Kerkedeuren zindelijk met de zijdmuur gelijk worden toegemetseld”, „van binnen beraapt en bestreken en van buiten zindelijk ingevoegd”. Dit kan echter uitsluitend de zuidelijke toegangsdeur hebben betroffen want de noordelijke bleef tot op heden gehandhaafd.

Ten einde de nieuwe toren te schragen werd 3 m ten oosten van de nieuwe voorgevel een dwarsmuur opgetrokken, waardoor een voorportaal ontstond.

In 1842 verdween het Sacramentshuisje, in verband met het aanbrengen van de bestaande, nieuwe vensters in de noordelijke zijmuur. Sindsdien bleef de toestand vrijwel ongewijzigd tot aan de thans in uitvoering zijnde herstelwerkzaamheden. Tot slot betuigen wij gaarne onze erkentelijkheid aan de heren W. J. Berghuis te Voorschoten en H. G. de Olde te Zuidlaren, die zo bereidwillig waren de hangende problemen met ons door te spreken en zo goed mogelijk op te lossen. Niet minder ook het architectenbureau ir. P. B. Offringa te Groningen en aannemersbedrijf A. Stamhuis te Loppersum, van wie de grootst mogelijke medewerking werd onderhouden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Literatuur

- A. W. Wybrands, *De abdij Bloembhof te Wittewierum in de dertiende eeuw*, Amsterdam 1883, *Kronieken van de abdij Bloembhof te Wittewierum, loopende over de dertiende eeuw, door de Abten Emo, Menko en een Ongenoemde*, etc. uit het Latijn vertaald door W. Zuidema en J. Douma, Utrecht 1939.
- M. D. Ozinga, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, VI, 's-Gravenhage 1940, *De Provincie Groningen*, I, *Oost-Groningen*, p. 161 ss.
- Wilfried Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im Ostfriesischen Fivelgo*, Münster in Westfalen 1974.
- Westeremden, het verleden van een terpdorp*; Studien uitgegeven door de Kring Vrienden van het Rijksarchief in Groningen, Groningen 1975.
- P. B. Kooi, *Een bronnenonderzoek naar de geschiedenis van de kerk en toren te Westeremden*, Publicatiemap Stichting Oude Groninger Kerken, XV, april 1976, p. 81 ss.

GELDERLAND

Lienden (gem. Lienden)

De restauratie der N.H. Kerk te Lienden, voorheen gewijd aan de H. Maagd Maria, gaf aanleiding tot het verrichten van enige oudheidkundige steekproeven. Het onderzoek had een voorlopig karakter en vond plaats in de beide eerste weken van november 1978. De kerk van Lienden paradeert in een verdachte oorkonde uit het jaar 1190 waarin „Florentius dominus de Linden” het „ius patronatus ecclesiarum de Linden” aan de St.-Paulusabdij te Utrecht schenkt. Er is in dit stuk derhalve sprake van meer dan één kerk, misschien was onder de schenking mede de voormalige kapel te Voorhuizen begrepen.

De tegenwoordige kerk is een laat-gotische pseudo-basiliek. Toren, schip en koor dateren uit de 15de eeuw doch het schip met de beide zijbeuken is kennelijk van jongere datum dan koor en toren. Aanvankelijk was de kerk geheel overdekt met eikehouten gewelven welke in het begin der 16de eeuw door stenen verwulften werden vervangen. Het geheel maakt een imposante indruk en gaat het karakter van een dorpskerk feitelijk te boven.

De enorme hoeveelheid tufsteen, gebruikt als bekleding van de zo massale en hoge toren, wijst op het bestaan van een tufstenen toren dan wel kerk, kort voor de bouw van de huidige toren afgebroken, ter plaatse van het bestaande monument. Secundair verwerkte tufsteen, maar ook rode kloostermop bevindt zich bovendien in de fundering zowel als het opgaande werk van kerk-schip en zijbeuken, doch niet van het koor.

Het onderzoek met de spade moest beperkt blijven tot een smalle strook langs de binnenzijde van de zuidelijke koormuur, alsmede het westelijke uiteinde van de noorder zijbeuk.

Het koor, opgetrokken uit rode baksteen van het formaat $6,5 \times 13 \times 28$ cm, bleek te zijn gegrondvest op spaarbogen. De stiepen daarvan waren tot een diepte van 2,5 m beneden de huidige koorvloer in het schone rivierzand aangelegd. Sporen van een voorafgaand bouwwerk ontbraken ten enenmale.

In de noordwesthoek van de noorder zijbeuk kwam de voeting te voorschijn van een oostwest lopende muur, volgens het kistwerk beginsel in tufsteen opgetrokken en met grove kiezel opgevuld. Deze fundering liep juist langs de binnenzijde van de fundering der zijmuur van de huidige noorder zijbeuk en zette zich in westelijke richting tot onder de westmuur van de zij-

beuk voort. Men had er blijkbaar geen prijs op gesteld het oude muurwerk te benutten bij het funderen van de pseudo-basiliek en de nieuwe fundering er niet boven op, doch tegen aan geplaatst. De nieuwe fundering stak bovendien ook dieper dan de oude, tot *c.* 2,40 m beneden het huidige loopvlak.

Het werd bij het funderen der westgevel van de noorder zijbeuk niet nodig geacht de oude fundering geheel uit te breken zodat deze gevel plaatselijk op de oude fundering, welke er haaks opstond, kwam te rusten. Naderhand heeft deze nalatigheid het gevolg gehad dat de noordoosthoek van de zijbeuk ging verzakken.

Het opgaande werk van schip en zijbeuken is opgetrokken uit baksteen van het formaat $6 \times 13 \times 26$ cm. De fundering bestaat daarentegen uit ouder, secundair toegepast materiaal. De bovenste lagen, in aantal variërend van 9 tot 12, bestaan uit rode moppen van het formaat $7 \times 14 \times 28$ cm en vertonen de specieresten van hun eerdere bestemming. Op hun beurt rusten deze moppen weer op tufsteen, 8 tot 9 lagen dik opgestapeld.

Onder, noch tussen de kolommen van de noordelijke zuilenrij der pseudo-basiliek bevonden zich resten van de voorafgaande kerk, in casu de voetingen van tufstenen pijlers. Ofschoon het niet mogelijk was ook in het schip van de pseudo-basiliek enig graafwerk uit te voeren nemen wij vooralsnog aan dat de huidige basiliek de opvolgster is geweest van een tufstenen basiliek, waarvan de noorder zijmuur evenwijdig aan- en juist binnen de zijmuur van de huidige noordbeuk liep. De pijlers van de tufstenen basiliek mogen worden verwacht juist binnen de kolommen van de bestaande kerk. In oostelijke richting reikte de tufstenen kerk zeker niet verder dan de scheiding tussen schip en koor van de huidige basiliek. In westelijke richting liep de tufstenen kerk daarentegen iets verder door dan thans het geval is. Ongetwijfeld houdt dit verschil verband met de plaats van de toren, welke niet organisch met het kerk-schip verbonden is doch daarvan wordt gescheiden door een, gelijktijdig met de bouw der nieuwe basiliek tot stand gekomen opvulling van de één meter wijde kloof tussen de toren en het nieuwe kerk-schip. Sporen van een aanheiling tussen de oostelijke torenmuur en de tufstenen basiliek ontbreken zodat bij de torenbouw met de oude kerk al geen rekening meer werd gehouden. Hoogst waarschijnlijk heeft de westgevel van de tufstenen kerk zich tussen de toren en de westgevel van de nieuwe basiliek

bevonden. Over de herkomst van de kloostermoppen valt weinig te zeggen. Er dient enig geduld te worden geïfend tot het onderzoek op groter schaal zal zijn hervat en opheldering mag worden verwacht ten aanzien van vraagstukken welke thans nog niet konden worden opgelost. Tufstenen basilieken zijn in ons land hoogst zeldzaam zodat voortgezette opgravingen ten volle op hun plaats zijn.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Winterswijk

In 1977 en 1978 zijn in en naast een bouwput tussen de Markt en de Wooldstraat in Winterswijk door de Archeologische Werkgroep aldaar oudheidkundige waarnemingen gedaan, welke van betekenis zijn voor de ontstaansgeschiedenis van de kern van Winterswijk. De bouwput, op een afstand van 40-85 m ten zuiden van de dorpskerk gelegen, strekte zich vanaf de Wooldstraat uit tot in het oudtijds brede dal van de ter plaatse in noordelijke richting stromende Wemer Beek. De voormalige uit dekzand bestaande hoge west-oever van het dal viel in de bouwput uitstekend waar te nemen. De kerk en het vroegere kerkhof waren stellig eveneens vlak bij de rand van het beekdal gelegen. Ten westen van de kerk lag de thans volledig overbouwde Balink Es.

De waarnemingen maken intussen wel duidelijk dat de oudste bewoning van Winterswijk zich heeft voorgedaan in een strook, waarvan de lengte nog in het geheel niet vaststaat, langs de westelijke rand van het beekdal. Deze bewoning gaat tot de Vroege Middeleeuwen terug, hetgeen doet betreuren dat een omvattend bodemonderzoek van de in deze strook gelegen Hervormde of Sint-Jacobskerk tijdens de restauratie rond 1970 niet is uitgevoerd (*Nieuwsbulletin KNOB* (1970), 5/6, *49-50).

Met betrekking tot de profielopbouw van de randzone van het beekdal staan ons thans voldoende gegevens ter beschikking om het volgende algemene beeld van de ontwikkeling te schetsen. Aan de basis (op 2,10 à 2,50 m beneden maaiveld) bevindt zich een zandafzetting die zeer waarschijnlijk direct verband houdt met het dekzand op de oever. Deze afzetting vertoont aan de bovenzijde de invloed van het beekwater; plaatselijk komen fijne banden van humeus materiaal in het zand voor. Later heeft zich in het dal veenvorming voorgedaan, die, althans ter plaatse, één tot twee maal door een zandafzetting is onderbroken. Zeer waarschijnlijk zijn deze

humeuze lagen nog in de prehistorie te dateren. Wij zouden dit willen afleiden uit de vondst van bewerkte vuursteen, dat overigens niet nader te determineren is, en van onmiskenbaar prehistorische, ten dele zeker in de IJzertijd te dateren, aardewerkscherven in deze veenlagen. Voorts is uit een door het Laboratorium voor Palaeobotanie en Palynologie van de Rijksuniversiteit te Utrecht verricht onderzoek onder zeker voorbehoud gebleken dat het pollenspectrum van de top van het veen op een vorming rond het begin der jaartelling wijst. Het milieu (commentaar dr. D. Teunissen, Katholieke Universiteit Nijmegen) is dat van een elzenbroek met weinig sphagnum en met enige varenondergroei. In de nabijheid bevond zich een vrij dicht bos, waarin de mens nog nauwelijks actief had ingegrepen. Curieus is de vondst (herkomst uit het veen is onzeker) van een fragment van een 1ste eeuwse terra sigillata-bodem (verm. Drag. 18), op een vindplaats waar bewoning in de Romeinse tijd, gezien het resultaat van het palynologisch onderzoek, lijkt te ontbreken, tenzij een 1ste eeuwse bewoning nog aan die uit de IJzertijd zou aansluiten.

Het veen is boven 1,85 à 2,20 m beneden het maaiveld afgedekt door een 0,40 à 0,55 m dik pakket van geroerde, deels ook verontreinigde, zanden met een donkere humeuze top laag. Deze zanden bevatten scherven van Vroeg-Middeleeuws aardewerk, één maal Merovingisch(?), Badorf en vroege kogelpotten, doch daarnaast ook bewerkte vuursteen en scherven van prehistorisch aardewerk. Het zand is waarschijnlijk van de oever afkomstig en door de toenmalige bewoners, mogelijk ter verruiming van de woonplaats, binnen de rand van het dal gedeponerd. Bewoning in deze fase blijkt voorts uit de aanwezigheid van meerdere grote paalkuilen op de oever.

De Laat-Middeleeuwse en latere bewoning heeft geresulteerd in een ongeveer 1,50 m dik pakket van ophoging. Hieruit spreekt een voortgaande afvlakking van het oorspronkelijke hoogteverschil tussen de oever en de aangrenzende zone van het beekdal. Op de oever zelf is van ophoging slechts in bescheiden mate sprake. Uit boven aangehaalde literatuur moge blijken dat zulks ook tijdens het onderzoek binnen de kerk is geconstateerd.

In de bouwput en één maal daarbuiten zijn 10 houten en stenen putten waargenomen. Voorzover vast te stellen was dateren de oudste putten eerst uit de Late Middeleeuwen. Eén put bevatte delen van laat-14de eeuwse lederen schoeisel.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

Wijchen

In augustus en september 1978 zijn tijdens zandzuigwerkzaamheden op het Wijchense Meer, een dode Maasarm onmiddellijk ten zuiden van Wijchen, over een afstand van *c.* 200 m vele oudheidkundige vondsten boven water gekomen en verzameld door de AWN-werkgroep Nijmegen en omstreken.

De oudste herkenbare resten betreffen enige scherven van met fijn kwartsgruis gemagerd aardewerk, dat vermoedelijk tot de Vlaardingencultuur behoort (Neolithicum). De IJzertijd is vrij sterk vertegenwoordigd. Afgaande op de kenmerken van de aardewerkscherven lijkt de bewoning in deze periode een langdurige te zijn geweest: Vroege tot Midden-, eventueel ook Late IJzertijd, waarbij zelfs een doorlopen tot in de 1ste eeuw na Chr. niet uitgesloten mag worden. De meerderheid der vondsten dateert evenwel uit de Midden-Romeinse tijd. De aard van het materiaal geeft alleszins aanleiding direct verband te leggen met de bewoning (mogelijk een villa), die enige jaren geleden op de noordelijke oever tegenover de huidige vindplaats is geconstateerd (litt. AWN werkgroep Nijmegen en omstreken, Jaarverslag 1971, 13-14, foto 5). Onderstaand worden summier enkele vondsten en vondstgroepen apart vermeld.

Terra sigillata-vormen Drag. 15, 29, 31, 32, 33, 37, 45, stempels VITA, Vitalis, NIS TVSF, Anisatus.

Stempel op wrijfschaal met horizontale rand ADIVTORF, van een voor dezen onbekend type (determinatie prof. dr. J. E. Bogaers, KU Nijmegen; stempel amfoor pFL? of pNL? (determinatie als voren); stempels op tegulae, 1× in rechthoek VEXEX[GE?] (ongeveer als Holdeurn, XXXI, 4), 1× in cirkel, waarschijnlijk eveneens van VEXEXG... (determinatie als voren).

Bronzen vaatwerk: schotel, *c.* Den Boestert 84. Bouwresten: fragmenten tufsteen, zandsteen, kalksteen, dakpannen, hypocausttegels, tubuli.

De overige vondsten zullen merendeels eveneens tot deze bewoning gerekend mogen worden, als daar zijn fragmenten van ronde maalstenen van bazaltlava en talrijke visnetverzwaringen, zowel van het driehoekige type als in de vorm van een spoel (lengte 9 à 11 cm) met twee overdwarse insnoeringen. Deze verzwaringen zijn vervaardigd uit dakpannen (enkele schijnen zelfs in deze vorm gebakken te zijn) en uit bazaltlava of tufsteen.

Uit het water zijn voorts resten van houten palen te voorschijn gekomen. Voorzover door

ondergetekende bestudeerd zijn deze palen met een breedsnijdend metalen voorwerp bewerkt.

Een kleine hoeveelheid tenslotte van de aardewerkvondsten hoort thuis in de Merovingische of Karolingische perioden of in de Late Middeleeuwen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

UTRECHT

Rhenen (gem. Rhenen)

Sinds enige tijd wordt door de heren C. J. H. Franssen en A. M. Wouters schriftelijk melding gemaakt van vondsten, afkomstig uit enkele groeves in de stuwwallen van de Utrechtse Heuvelrug en de zuidelijke Veluwe. Het gaat hierbij vooral om twee groeves bij Rhenen: Leccius de Ridder en Vogelenzang. Ook van andere groeves worden echter vondsten gemeld, b.v. van Kwintelooyen, tussen Rhenen en Veenendaal. De vondsten zouden volgens Franssen en Wouters te plaatsen zijn in het Clactonien en het Acheuléen.

Vanaf eind 1977 zijn er vier verkenningen ter plaatse geweest: J. G. Zandstra, J. van der Staay, G. H. J. Ruegg (allen Rijks Geologische Dienst), C. J. H. Franssen en A. M. Wouters (14 december 1977); G. J. Boekschoten (Geologisch Instituut, R.U. Groningen) en D. Stapert (30 maart-1 april 1978); W. J. van Tent met C. J. H. Franssen en A. M. Wouters (25 september 1978); D. Stapert en W. J. van Tent (26 oktober 1978). Bij geen van deze verkenningen werden duidelijke artefacten gevonden. Verder heeft de Keulse hoogleraar G. Bosinski op uitnodiging van Franssen en Wouters de vindplaatsen bezocht. Hij deelde mee, dat zich onder de verzamelde stukken in de collectie Franssen artefacten uit het Oud-Paleolithicum bevinden. Een aantal van de voorwerpen uit Rhenen is gedurende de zomer van 1978 tentoongesteld geweest in het Natuur- en Dierenpanorama Drouwenerzand. Voor bestudering in origineel door Stapert worden de vondsten echter niet beschikbaar gesteld. Volgens Franssen en Wouters zijn niet minder dan *c.* 1000 artefacten in de boven genoemde groeves verzameld. Nader onderzoek is daarom gewenst. Op dit moment zijn echter geen plaatsen aan te wijzen, waar zich artefacten *in situ* zouden kunnen bevinden, zodat een opgraving zinloos is. Om deze reden is besloten tot een zeer intensieve nieuwe verkenning van alle genoemde groeves. De verkenning is in de tweede helft van november 1978 aangevangen.

B.A.I., Groningen (D. Stapert)

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent)



Afb. 2. Haarlem, opgraving Grote Markt (Brinkmancomplex). Benen schaakstukken: koning (drie aanzichten) en toren. Gevonden in een 12de-eeuwse brandlaag. Hoogte der beide stukken 3,5 cm. (Foto I.P.P.).

NOORD-HOLLAND
Haarlem

Van april tot oktober 1978 werd in het stadscentrum van Haarlem de bouwput gegraven voor het zgn. Brinkmancomplex, omsloten door de Grote Markt, de Barteljorisstraat, Schoutensteeg en Smedestraat. Behalve de monumentale panden langs de Grote Markt (noordzijde) werden voor dit grootschalig nieuwbouwproject bijna alle huizen gesloopt. Een onderzoek in deze huizen, uitgevoerd door de heer B. Uittenhout van het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg, had uitgewezen dat er geen zeer oude elementen meer in aanwezig waren, behalve in één pand dat direct achter de Hoofdwacht (Grote Markt 15) was gelegen. Dit huis was in de 18de

eeuw weliswaar verbouwd maar had toch nog op de eerste en tweede verdieping restanten van muren van kloostermoppen met lengtes van 30 en 32 cm behouden met daarin sporen van zaddaken die in de loop der tijden op verschillende plaatsen waren aangebracht. Door de haast van de slopers kon de bijbehorende kelder, eveneens van kloostermoppen, helaas niet meer in detail worden onderzocht. Voor het overige dateerde de bebouwing uit de 17de eeuw of later. Na de sloop bleek vrijwel het gehele terrein door kelders in beslag te worden genomen. Zij waren aanzienlijk dieper ingegraven dan het diepste niveau van de middeleeuwse cultuurlagen op het oude duin (niet veel meer dan een meter beneden het straatniveau). Voor het onderzoek



Afb. 2b. Haarlem, schaakstuk: toren.

van deze laatsten was daarom alleen nog maar op enkele onbebouwde strookjes gelegenheid. Middeleeuwse sporen ouder dan de 12de eeuw werden daarbij niet gevonden; op een dieper niveau in het oude duinzand werden wel sporen uit de prehistorie aangetroffen. Het archeologisch onderzoek kon tussen de voorbereidende bouwwerkzaamheden door geschieden dankzij de medewerking van de uitvoerder van Intervam en de inzet van de werkgroep Haarlem van de A.W.N. onder leiding van de heer J. Schimmer. Met het uitgraven van de talrijke 16de- en 17de-eeuwse beerputten belaste zich de Historische Werkgroep Haarlem. Aan allen zij hierbij dank gebracht.

Langs de Grote Markt was het enige pand dat gesloopt werd de voormalige Rembrandtbioscoop, naast de reeds genoemde Hoofdwacht gelegen. Dit pand bleek nooit onderkelderd te zijn geweest. Omdat hier ook geen diepe bouwput nodig was kon dit perceel, met uitzondering van de reeds gesloopte fundering van de achtergevel, ge-

lukkig nog volledig worden opgegraven (afmetingen van de werkput 8×8 m). Het afgebroken pand met een gevelbreedte van 8 m bleek in zijn geheel op een fundering van kloostermoppen te hebben gestaan die tevens de enige en oudste fundering ter plaatse was. De aanlegbreedte (1,20 m) en het baksteenformaat ($30/29 \times 14 \times 7/6,5$ cm) wezen naar de 13de eeuw, hetgeen bevestigd werd door het feit dat geen materiaal jonger dan 1300 in de grondsporen onder het huis gevonden werd (het jongste materiaal wordt vertegenwoordigd door vroeg steengoed met randstempel op de rand). Gezien de situering aan de Grote Markt hebben wij hier zeker met een van de oudste stenen huizen in Haarlem te doen. Door deze vondst weten wij nu ook zeker dat *c.* 1300 de huidige rooilijn van de Grote Markt als „civic centre” reeds vast lag.

Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat het brede perceel later ooit weer gehalveerd is geweest. Een eerste onderzoek in het archief door de heer M. Thierry de Bye Dolleman leerde dat het huis in de 15de eeuw bezit was van de „Huesen kinderen”. Dit geslacht behoorde reeds in de 14de eeuw tot de aanzienlijke bewoners van de regio.

Aan de 13de-eeuwse steenbouw zijn meerdere bewoningsfasen voorafgegaan. De jongste laag bestaat uit een aantal kuilen met as gevuld. De op één na jongste fase wordt vertegenwoordigd door twee parallelle, noord-zuid verlopende greppels die ruim twee meter uit elkaar liggen. Beide zijn één meter breed en diep en dichtgegooid met materiaal, waarin zich nog 13de-eeuwse scherven bevinden. In de zandvulling bevindt zich bovendien opmerkelijk veel afbraakmateriaal van tuf- en kalksteen, naast fragmenten van molenstenen van bazaltlava en brokken verbrande hutteleem. Beide greppels schieten onder de gevelfundering naar de Grote Markt door. Toch zijn het geen ononderbroken sloten geweest. Van de westelijke greppel werden beëindigingen aan de noord- en zuidzijde vastgesteld (hiertoe werd, zo ver de ruimte het toeliet, een kleine werkput in de stoep van de Grote Markt geopend). Van de oostelijke greppel kon alleen de noordelijke beëindiging worden vastgesteld. Uit het zadenonderzoek concludeert drs. J. P. Pals dat in beide greppels slootvegetaties zijn geweest. Voorts vond hij verkoold linze, haver, gerst, lijnzaad en zilte rus. Mogelijk markeren de greppels twee door een smalle strook gescheiden huiserven en wijzen de onderbrekingen op toegangsdammetjes tot huizen die met riet (zilte rus) wa-

ren gedekt. De greppels doorsnijden een brandlaag, die de onderste cultuurlaag afdekt; er werden resten van verkoolde balken in aangetroffen. In de natuurlijke ondergrond tekenden zich ten westen en ten oosten van de greppels meerdere paalkuilen af. Aangezien de scherven in de brandlaag — behalve één Karolingische — uit de 12de eeuw dateerden zal het hier om een ouder verbrand huis uit die periode gaan, het eerste ter plaatse. Eveneens uit de brandlaag kwamen twee versierde benen voorwerpjes, die als koning en toren van een schaakspel afkomstig moeten zijn: zij zijn even hoog (3,5 cm) en hebben een soortgelijke lineaire en punt-cirkel versiering (afb. 2). Het verschil in breedte van het standvlak (1 cm en 2,4 cm) kan worden verklaard doordat voor de koning een stukje rib en voor de toren een pijpbeen van een middelgroot huisdier is gebruikt (determinatie mevr. P. Vos-Kelk). De zeker voor deze periode zeldzame vondst lijkt illustratief voor Haarlem als grafelijk centrum.

Opmerkelijk bij het verwerken van het 12de- tot 13de-eeuwse schervenmateriaal was dat 38% daarvan uit het Maasgebied afkomstig was, een percentage dat nog hoger wordt (72%) als het alleen tegenover de andere importen („Pingsdorp”, Paffrath en vroeg steengoed) wordt gesteld. Het percentage beschilderd „Pingsdorp” aardewerk bedroeg 70%. Hoewel enig lichtrood geglaazuurd aardewerk gevonden werd, kon daarvan niets met zekerheid aan de nog niet nauwkeurig gedateerde Haarlemse ovens worden toegeschreven.

De resultaten van deze kleine opgraving doen het te sterker betreuren dat op de rest van het terrein de bevindingen zo fragmentarisch moesten blijven. In het bijzonder is het jammer dat geen duidelijke aansluiting op het intrigerende greppelsysteem meer te vinden was. Niet onvermeld mag echter blijven de vondst in een middeleeuwse afvalput van een 15de-eeuwse snavelshoorn; voor zover wij weten het eerst aangetroffen exemplaar in Nederland.

Iets gunstiger was het gesteld met sporen van prehistorische bewoning die behalve in de opgravingsput aan de Grote Markt op verschillende plaatsen in de bouwput vielen waar te nemen. Het betreft hier een lichtgrijze cultuurlaag met houtskooldeeltjes ter hoogte van N.A.P. (c. 2,50 m beneden straatniveau), waarin een deel van een vuurstenen sikkkel werd gevonden alsmede enig, deels versierd aardewerk uit de Late Bronstijd, c. 800 v.C. Op een wat hoger niveau (60

cm beneden het middeleeuws niveau) bevond zich een tweede cultuurlaag met materiaal uit de Latere IJzertijd (c. 200 v.C.). In het centrum van de bouwput kon door de Rijks Geologische Dienst bovendien een veenlaag worden bemonsterd die zich in een voormalige depressie in het duinzand bevond.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena en A. M. Numan)

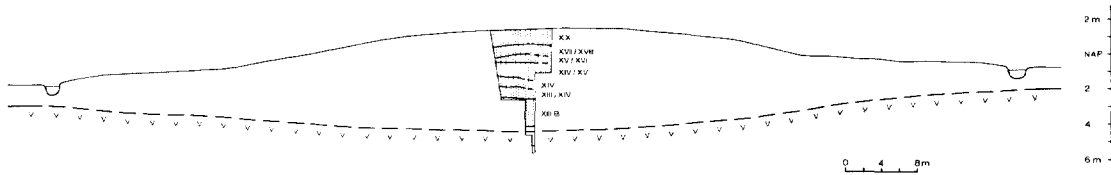
Moeniswerf (gem. Marken)

Van 30.5.78 t/m 8.6.78 vond op de Moeniswerf op Marken een beperkt onderzoek plaats door het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Proto-historie van de Universiteit van Amsterdam. Ter plaatse van een bouwput ten noorden van de weg (Moeniswerf 10) werd met medewerking van de eigenaar van het terrein, de heer K. S. Perboom (die reeds vondsten van het terrein verzameld had) een profiel parallel aan de weg, d.w.z. in O-W richting, tot in het natuurlijke veen gegraven, met haaks daarop in noordelijke richting een minder diepe profielsleuf. Hierdoor kon een beeld verkregen worden van de opbouw van het centrum van de terp.

De Moeniswerf is de meest oostelijke, nog bebouwde terp van Marken. Bij de overstroming in 1916 zijn de oude huizen verdwenen. Daarna is de zuidzijde opnieuw bebouwd, maar volgens een veel ruimere opzet dan voorheen. Het centrum van de terp wordt nu door een weg in beslag genomen, een verschijnsel dat op de oudere werven ontbreekt. De noordzijde bleef onbebouwd tot 1971. Toen werd vrijwel de halve terp tot op het maaiveld afgegraven om plaats te bieden aan drie huizen: een unieke, doch gemiste — want niet doorgegeven! — kans voor onderzoek. Bij die gelegenheid zijn diverse, meest 17de eeuwse en latere funderingen bloot gekomen, deels aangelegd op zeer brede eiken planken (oud scheepshout).

In geen van de Marker terpjes is tot nu toe archeologisch onderzoek verricht. Naar analogie van de terpontwikkeling op Schokland neemt Vervloet (1974, p. 16), aan dat ze op zijn vroegst in de 14de eeuw zijn ontstaan. In 1345 is er sprake van het Westhuis (= Monnikenwerf/Kerkbuurt?) en het Oosthuis (Kloosterwerf?) van de monniken van Mariëngaarde, tevens van „12 husen van den westende” en „9 husen” zonder plaatsbepaling (bij het Oosthuis?). Vervloet (p. 18) neemt voor de overige terpen een datering in de 15de eeuw of later aan.

Een aantal van de terpen is naar een persoon



Afb. 3. Schematische voorstelling van de opbouw van de Moeniswerf (W-O profiel). N.B. Hoogte: Lengte = 1 : 2. (Tekening I.I.P.).

genoemd (o.a. Moenis), hetgeen suggereert dat ze oorspronkelijk voor één hoeve waren bestemd.

Het doel van het onderzoek was om de ouderdom en structuur van de Moeniswerf te bepalen, waarbij de volgende vragen centraal stonden: is er sprake van een nederzetting op het oorspronkelijke maaiveldniveau? Ging aan de terpbouw aanzienlijke sedimentatie vooraf of is men direct op het veen gaan ophogen? Zijn in de ophoging duidelijke fasen te onderscheiden die gecorreleerd kunnen worden aan de verhoogde activiteit van de zee? Zijn er nieuwe gegevens betreffende de verziltingsgeschiedenis van de Zuiderzee? Hebben zich veranderingen in de economie voorgedaan? (In de loop van de 14de eeuw zou vee-teelt plaats maken voor visserij als belangrijkste middel van bestaan — zie Vervloet 1974, p. 21).

De aard van de opgraving (alleen profielen) maakte het niet mogelijk iets over de structuur van de bebouwing van de terp te zeggen.

Hier volgen in het kort de voorlopige resultaten van het onderzoek:

Het profiel buiten de terp

Ten noorden van de terp is een boring gezet. Het maaiveld bevindt zich op 0,77 m ÷, hieronder kleiafzettingen tot 1,97 m ÷, dan veen tot 5,67 m, onderbroken door een kleibandje op 2,77 m N.A.P.

De opbouw van de terp

De top van de terp bevindt zich op 2,00 m +, de onderkant op 3,80 m ÷ N.A.P. De top van het rode veen bevindt zich op 4,00 m ÷ N.A.P.: de terp heeft derhalve een klink van c. 2 m veroorzaakt. Op dit veen ligt een 20 cm dikke kleiige rietveenlaag, waarop een zeer dun kleibandje. Op de scheiding van het rode en kleiige veen werd een moeilijk dateerbaar scherfje (12de/13de eeuw?) gevonden. Hoe de kleiige veenlaag is ontstaan (natuurlijk, verslagen, gebaggerd?) blijft onduidelijk.

Voor een nederzetting onder de terp ontbreekt iedere aanwijzing. De kern van de terp bestaat uit

een pakket kleizoden van 1,40 m dikte. Hierna heeft de groei zich meer geleidelijk voltrokken: een opeenvolging van over het algemeen dunne klei-, mest- en venige lagen. Met enige moeite kunnen een aantal (c. 7) woonniveau's worden herkend (puin, as, vondstenconcentraties e.d.). De groei heeft zich vooral in de 14de, 17de/18de en 20ste eeuw voltrokken. De bovenste 80 cm dateert van na 1916 en uit zeer recente jaren. Een 19de/vroeg 20ste eeuws niveau lijkt verdwenen te zijn. Wel werd een zeer vondstenrijke ingraving (beerput?) uit de 19de eeuw gevonden. De 17de/18de-eeuwse lagen kenmerken zich door grote asplekken en een golvend verloop, mogelijk mede veroorzaakt door plaatselijke klink ten gevolge van ingravingen. Opvallend is de grote hoeveelheid mest die in de middeleeuwse ophoging is verwerkt. De mestlagen worden dikker naar de rand van de terp toe, waarschijnlijk omdat hier de erven achter de huizen lagen. De tendens van de ophogingslagen om enigszins te dalen in de richting van het centrum van de terp is te verklaren als een secundair klinkverschijnsel. De paaltjes en balken die hier en daar werden aangetroffen geven geen enkele duidelijke aanwijzing voor de aard en plaats van de bebouwing van de terp. Opvallend is het vrij grote aantal grote bakstenen dat verspreid in de 14de eeuwse lagen werd aangetroffen (formaten 12/13/14 × 6/6,5 × 26 en 14/14,5 × 9 × 25 cm). De datering van een en ander is vastgesteld aan de hand van een voorlopige indruk van het aardewerk. Het vroegste aardewerk bestaat uit vroeg steengoed, kogelpotten met bezemveeg- en diagonale vingerstreepversiering. Het gaat om een betrekkelijk kleine hoeveelheid. Het blauwgrijze aardewerk is veel rijker vertegenwoordigd. Omdat niet precies bekend is wanneer genoemde kogelpottypen ophouden en blauwgrijs begint is ook niet zeker of de terp reeds in de late 13de eeuw of pas in de 14de eeuw bewoond was. Het eerste lijkt het meest waarschijnlijk. Pingsdorf, het hele grove, vroege steengoed, Paffrath en Andenne ontbreken volledig. Een vondst die

speciale vermelding verdient is een ijzeren schop uit de vroegste kleiophoging.

Literatuur

J. A. J. Vervloet, *Marken, een terpenzuerm uit de Late Middeleeuwen*. Bussum 1974 (*Archeologische Monumenten in Nederland* 4).

I.P.P., Amsterdam (J. C. Besteman en H. A. Heidinga)

Schagen

In 1976 en 1977 werden in Uitbreidingsplan Waldervaart, aan de zuidkant van Schagen, vondsten gedaan van inheems-Romeins, Vroeg Middeleeuws en later Middeleeuws aardewerk (zie Woltering 1977, 196). Het materiaal kwam te voorschijn bij aanleg van wegcunetten en bouwputten in het ten noorden van de Laat-Middeleeuwse terp Tjaarsdorp gelegen „Deelplan B”. De vondsten werden gedaan door leden van de AWN Afdeling Noord-Holland Noord: de heren E. H. P. Cordfunke en F. Diederik. Zij deden regelmatig waarnemingen in bouwputten binnen het door de nieuwe straten Zaagmolen en Korenmolen begrensde gebied. Hierbij werd veel Vroeg-Middeleeuws materiaal (kogelpot-aardewerk, draaischijfaardewerk en botten) verzameld. Op enkele plaatsen werd inheems-Romeins aardewerk gevonden. De stratigrafie van het terrein werd op verscheidene plaatsen vastgelegd, terwijl tevens een goede indruk werd verkregen van de spreiding van het materiaal.

Het belang van de vindplaats was in de eerste plaats gelegen in de aanwezigheid van de Vroeg-Middeleeuwse nederzettingssporen — dit werd in de loop van 1976 duidelijk. De grond was toen al eigendom van de toekomstige bewoners van de wijk, de wegen waren al aangelegd en de nieuwbouw al voor een groot deel voltooid. Mogelijkheden tot nader onderzoek bleken nog slechts aanwezig op perceel Wipmolen 5, dat (opnieuw) gemeente-eigendom was. Na overleg met de heren A. C. Smit en J. D. Vis, Gemeentewerken, Schagen, kon hier een proefput van 5 × 25 m worden gegraven. Het machinale grondverzet werd uitgevoerd door Fa. Gebr. Gardenier, Driebergen; voor het handwerk is personeel van het Werkvoorzieningsschap „Noorderkwartier” te Schagen aangetrokken. Het onderzoek leverde de volgende resultaten op.

1. In de ondergrond van het terrein bevindt zich een mariene afzetting van afwisselend kleiige en zandige laagjes, waarin zich verscheidene begroeiingsniveaus bevinden. De top hiervan

ligt *c.* 1,20 m ÷ N.A.P. Op de afzetting werd in nabijgelegen bouwputten inheems-Romeins aardewerk gevonden. Binnen de opgraving ontbrak elk spoor van bewoning uit de periode.

2. Direct op de mariene afzetting lag een *c.* 20–50 cm dikke structuurloze ophoging van sterk humeuze grond, vermengd met kleibrokjes en rijk aan vondsten (aardewerk, botten). Dit pakket kan op grond van het aardewerk in de Vroege Middeleeuwen worden gedateerd. Bewoningssporen tekenden zich in deze ophoging nauwelijks af en bleven vrijwel beperkt tot twee tot in de vaste ondergrond gegraven kuilen.

3. Op enkele plaatsen waren op het Vroeg-Middeleeuws ophogingspakket nog restanten aanwezig van een kleiige mariene afzetting, mogelijk behorend tot de Duinkerke IIIb-afzettingen.

4. Op deze afzetting en, waar deze niet meer aanwezig was, op de Vroeg-Middeleeuwse ophoging lag het restant van een grotendeels in de moderne bouwvoor opgenomen Laat-Middeleeuwse (akker?) laag.

5. Hierop liggen de moderne bouwvoor en — plaatselijk — een in de zestiger jaren opgebrachte kleilaag.

Het Vroeg-Middeleeuwse aardewerk kan worden onderverdeeld in inheems handgevormd materiaal (kogelpotten) en geïmporteerde draaischijfprodukten. De kogelpotten zijn met steengruis en met plantaardig materiaal gemagerd. Het gedraaide aardewerk is deels vergelijkbaar met de Karolingische Dorestad-Typen (Van Es 1969), maar maakt gedeeltelijk ook een vroegere, Laat-Merovingische indruk. Voorlopige datering: 7de–8ste eeuw.

Het onderzoek is uitgevoerd door de R.O.B., Amersfoort, onder technische leiding van M. J. A. de Haan.

Aan de uitwerking van het onderzoek wordt bijgedragen door dr. A. T. Clason en drs. W. Prummel, beiden B.A.I., Groningen (botmateriaal) en drs. J. Buurman, R.O.B. (plantaardige resten).

Literatuur

W. A. van Es, „Excavations at Dorestad; a Pre-preliminary report: 1967-1968”, *Berichten ROB*, 19 (1969), 183–207.

P. J. Woltering, „Schagen, in *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1976*, *Holland*, 9 (1977), 186–211 (p. 196).

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering)

Warmenhuizen

Warmenhuizen behoort met, onder meer, Tuitjenhorn, St.-Maarten, Dirkshorn, Schagen en Barsingerhorn tot het deel van westelijk West-Friesland waar men in de Late Middeleeuwen, in reactie op toenemende (zee)wateroverlast, overging tot ophoging van de woonplaatsen. In het gebied ontstond een groot aantal huisterpjes van gewoonlijk geringe afmetingen: ook bij de grootste exemplaren is de diameter zelden meer dan 100 m en de hoogte niet meer dan 20 m. De terpjes liggen meestal aan vaarten, die de belangrijkste verbindingswegen in het Laat-Middeleeuwse landschap waren. Morfologisch kan onderscheid worden gemaakt tussen de grotere, hogere en vaak wat geïsoleerd gelegen terpen enerzijds en de kleinere, lagere anderzijds. Voorbeelden van de eerste groep zijn Avendorp, Cornelissenwerf en Hemkewerf in de gemeente Schagen, en Eenigenburg in de gemeente St.-Maarten. Terpjes van de tweede groep vormen vaak min of meer aangesloten reeksen die soms met een wal-naam worden aangeduid: voorbeelden zijn Tjallewal en Grootwal in Schagen. Niet bekend is of tussen beide categorieën ook een chronologisch verschil bestaat. Sommige plaatsen in het gebied (Schagen, Warmenhuizen) zijn ontstaan door het „aaneengroeien” van groepen grote terpen; andere bestaan uit een lintbebouwing op een wal of op een reeks kleine huisterpjes langs een vaart (bijvoorbeeld Barsingerhorn, Tuitjenhorn en uitlopers van Schagen en Warmenhuizen).

Vooraf in het nog niet herverkavelde gebied rond Schagen (Schagerkogge) is dit Laat-Middeleeuwse nederzettingpatroon betrekkelijk ongeschonden bewaard gebleven. Bij de ruilverkavelingen die in de vijftiger en zestiger jaren zijn uitgevoerd in de Polder Valkoog, de Ringpolder en de Polder Geestmerambacht is in het gebied tussen St.-Maarten, Valkoog, Dirkshorn, Krabbendam en Warmenhuizen geen enkele onbebouwde terp gespaard gebleven (zie Schermer/Westra 1978). Van archeologisch onderzoek is, althans van professionele zijde, tijdens of voorafgaand aan de afgravingen en egalisaties nauwelijks sprake geweest.

Hierdoor werd het zinvol om zelfs een klein, maar onbebouwd fragment van de verder vrijwel geheel bebouwde en bestrate terp Hartendorp, in het dorp Warmenhuizen, voor te dragen voor bescherming volgens de monumentenwet (de inventarisatie van de gemeente Warmenhuizen werd in 1971 verricht). In verband met de bestemming van het terreintje (de bouw van een

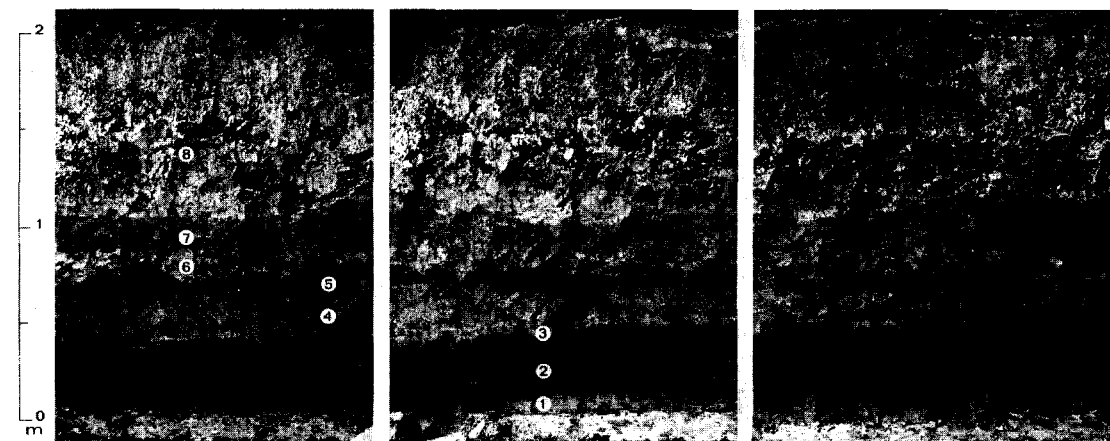
of twee woonhuizen) is door de eigenaar ontheffing aangevraagd. Deze is hem verleend op voorwaarde van voorafgaand onderzoek door de R.O.B., dat in 1977 is uitgevoerd.

De terp Hartendorp is de noordelijkste van een groep van drie of vier grote, gedeeltelijk aaneengegroeide en nu grotendeels bebouwde terpen die de kern van het tegenwoordige Warmenhuizen vormen. Direct ten noordwesten van Hartendorp lag vroeger nog een grote onbebouwde terp, Alingtorp, maar deze is aan de ruilverkaveling ten offer gevallen. Het onderzoek vond plaats op de noordflank van de terp, in een klein perceel grasland aan de noordzijde van de Stationsstraat. Deze straat loopt in O-W richting vrijwel over de kruin van de terp. De geringe omvang van het terreintje (c. 25 × 45 cm) en de te verwachten diepte van de opgraving leverden enkele technische problemen op. Deze hadden vooral betrekking op de grondberging en de beperkte bewegingsvrijheid van de in deze omstandigheden nog meest bruikbare machine, een hydraulische dieplepel. Onderzoek van het hele perceel zou alleen mogelijk zijn door middel van drie evenwijdige sleuven in de lengterichting. Dit zou een zeer tijdrovende en kostbare aangelegenheid worden. Uiteindelijk is dan ook volstaan met twee aangrenzende sleuven, met een lengte van bijna 40 m (vanaf de Stationsstraat tot aan de voet van de terp) en een gezamenlijke breedte van c. 13 m aan de top en c. 30 m aan de voet van de terp. Voor de opgraving van start ging is het perceel gewaterpast: het hoogste deel, tegen de Stationsstraat aan, reikte tot c. 1,10 m + N.A.P.; de laagste metingen, aan de voet van de terp, lagen rond 1 m ÷ N.A.P. Het terrein is vervolgens in tien vlakken opgegraven, terwijl twee lengteprofielen en het dwarsprofiel bij de Stationsstraat zijn opgetekend. De resultaten van het onderzoek worden hier voorlopig samengevat. In de natuurlijke ondergrond zijn drie niveau's waargenomen:

1. Een kleiige mariene afzetting — waarschijnlijk behorend tot de Duinkerke O-afzettingen. De top hiervan ligt c. 1,20 m ÷ N.A.P.

2. Hierop ligt het restant van een veenpakket, dat plaatselijk nog c. 40 cm dik is. Dit veen is alleen bewaard gebleven onder de oudste, Vroeg-Middeleeuwse nederzetting (zie verder).

3. Deze veenlaag vertoont aan de bovenzijde verspoelingsverschijnselen en is afgedekt met een dunne kleiafzetting (plaatselijk nog c. 10 cm dik). Op dit niveau (0,8–0,9 m ÷ N.A.P.) teke-



Afb. 4. Warmenhuizen. Profiel door de terp Hartendorp. 1-3 natuurlijke afzettingen; 4-8 ophogingen. De nummers corresponderen met de in de tekst gebruikte nummering. (Foto R.O.B.).

nen zich de eerste sporen van menselijke activiteiten af.

In de opbouw van de terp kunnen drie hoofdfasen worden onderscheiden, waarvan er een in de Vroege Middeleeuwen (voor 1000) en twee in de Late Middeleeuwen (na 1000) kunnen worden gedateerd.

Uit de Vroege Middeleeuwen dateert een gevarieerd pakket van ophogings- en bewoningslagen. Dit is plaatselijk meer dan 60 cm dik. Er kunnen ten minste drie fasen in worden onderscheiden.

4. De basis wordt gevormd door een tot *c.* 40 cm dikke laag. Deze is aan de oostzijde van de opgravingsput kleiig en sterk vermengd met brokjes gebakken klei of leem, en gaat naar de westkant toe over in een geheel uit rood gebakken kleibrokjes bestaand pakket. De betekenis van deze laag is nog niet duidelijk: er is in ieder geval een samenhang met bewoningssporen en er vallen plaatselijk meerdere niveaus in te herkennen. Het lijkt niet waarschijnlijk dat het pakket, dat soms direct en met een scherpe scheiding op het veen ligt, ter plaatse door het stoken van vuren op het oppervlak is ontstaan — hiervan zouden sporen in het onderliggende veen zichtbaar moeten zijn. Er moet dus wel gedacht worden aan een opgebrachte laag, die mogelijk tot doel had het natte loopvlak (klei met veen) van de nederzetting te verbeteren.

Vergelijkbare brandlagen zijn in West-Friesland op meerdere plaatsen gevonden. Ze konden steeds in de Vroege Middeleeuwen worden gedateerd (verg. Van Regteren Altena/Bakker 1968, Schermer 1968; Hallewas 1977).

5. Aanwijzingen voor loopvlakverbetering zijn ook aanwezig in een tot *c.* 20 cm dikke laag venig materiaal, die plaatselijk op de hierboven beschreven brandlaag is opgebracht.

6. Hierop bevinden zich diverse andere, in de loop van de bewoning aangebrachte of ontstane lagen (kleiige, humeuze en assige laagjes, restanten van kleiplaggen, etc.). Mobiele vondsten bestaan voornamelijk uit aardewerk: inheemse met steengruis gemagerde kogelpotten en geïmporteerde draaischijfproducten (waaronder Badorf- en reliëfbandaardewerk). Het draaischijf-aardewerk omvat de Dorestad-typen WIA, IIA en B, IVB, V en XC (Van Es 1969) en dateert de Vroeg-Middeleeuwse bewoning in de 8ste-9de eeuw.

Onder enig voorbehoud kunnen de volgende bewoningssporen tot de Vroege Middeleeuwen worden gerekend: fragmenten van twee deels buiten de opgravingsput gelegen behuizingen met wanden van kleizoden, vergelijkbaar met de boerderij die in een terp bij Den Helder werd opgegraven (Van Es 1973); een tonput; en een groot aantal langwerpige, rechthoekige kuilen met sterk humeuze vulling (stro, riet, veen). Ze liggen in het randgedeelte van de zone met nederzettingssporen. De sporen zijn overwegend NW-ZO gericht. Een deel ervan behoort waarschijnlijk tot de volgende fase, zie 7.

7. De Vroeg-Middeleeuwse nederzettinglagen zijn afgedekt met een 20-40 cm dikke, vrij homogene laag doorwerkte klei, waarin zich weinig sporen van bewoning aftekenen. Tot de vondsten uit deze laag behoort vroeg 12de-eeuws Pingsdorf-aardewerk. Een tot *c.* 4 m brede grep-

pel behoort tot deze fase of tot het begin van de volgende en lijkt de nederzetting aan de noordkant te begrenzen. In de greppel werd Paffrath-aardewerk gevonden (2de helft 12de eeuw).

8. Na deze fase is het terrein opnieuw opgehoogd, nu met een vrijwel vondstloos pakket schone klei: op het hoogste deel van de terp is de dikte van dit in één keer opgebrachte pakket nog *c.* 1 m. Pas door deze ophoging werd Hartendorp een als terp direct herkenbare structuur. De terp moet vroeger aanzienlijk hoger, maar ook kleiner zijn geweest. Hierop wijst het in één der beide lengteprofielen zichtbare steile talud van de kleiophoging. De voet van de terp lag waarschijnlijk niet veel verder dan *c.* 15 m van de kop van de opgravingsput. Tijdens een eeuwenlange bewoning is de top afgevlakt en is de terp door middel van grondstortingen op de flanken steeds verder uitgebreid — de voet ligt nu op *c.* 37 m van de kop van de opgravingsput. Deze voortdurende activiteiten hebben tot gevolg gehad dat wel veel Laat-Middeleeuwse en latere bewoningssporen in de bodem zijn achtergebleven maar dat in de wirwar van sporen nauwelijks bepaalde structuren kunnen worden ontdekt.

Op grond van de richting der sporen kan de bewoning op de terp in twee hoofdfasen worden onderverdeeld: A. de periode tussen het opwerpen van de terp en *c.* 1700; B. de periode daarna.

A. Tijdens deze periode is de terp aanzienlijk uitgebreid. Hierbij is een systeem van terrassen toegepast: op de flank van de terp werden, min of meer evenwijdig aan de helling, lage wallen uit kleizoden opgebouwd, waarna de ruimte ervoor met aarde, as en nederzettingsafval werd volgestort. Op deze wijze is een reeks elkaar dakpansgewijs overlappende anaardingen ontstaan.

De grondsporen omvatten verder paalkuilen, greppels, plaggenstapelings, een mogelijke hutkom, een aantal waterputten en wat metselwerk. De overheersende richting is NW-ZO en vrijwel dezelfde als in de Vroeg-Middeleeuwse nederzetting. De terp wordt in deze periode aan de noordzijde begrensd door een *c.* 3 m brede sloot, vrijwel evenwijdig aan de ongeveer 8 m naar binnen gelegen oudere grenssloot. De Laat-Middeleeuwse mobiele vondsten bestaan weer vooral uit aardewerk (naast kogelpotten: Pingsdorf, Andenne, steengoed, blauwgrijs en rood aardewerk); verder zijn er leerfragmenten, botten en stukjes steenkool.

B. Rond 1700 moet het verkavelingspatroon

op en rond Hartendorp zijn gewijzigd en verdwijnt, althans binnen de opgraving, de NW-ZO gerichtheid. De teruggevonden sporen zijn vergelijkbaar met de kadastrale situatie uit *c.* 1830. Teruggevonden werden funderingsresten, uitbraaksleuven, vloerrestanten en een waterkelder van de op de eerste kadastrale kaart afgebeelde en in het midden van de 19de eeuw gesloopte boerderij. De pas kort geleden (in de zestiger jaren) gedempte terpsloot leverde houten beschouingen en vondsten op uit het begin van de 18de eeuw en later.

Over bewoningscontinuïteit op deze plek valt op het moment nog niet veel met zekerheid te zeggen. Een doorgaande bewoning op Hartendorp sinds de Late Middeleeuwen mag wel worden aangenomen, maar behoeft binnen het onderzochte terpfragment niet zonder meer het geval te zijn. In ieder geval breekt daar rond 1850 een bewoningsloze periode aan en dat kan ook in eerdere eeuwen wel gebeurd zijn.

De vraag naar continuïteit van Vroege naar Late Middeleeuwen is van meer belang, maar niet afdoende te beantwoorden zolang geen C-14 dateringen beschikbaar zijn en de opgravingsresultaten nog niet zijn uitgewerkt.

Of de Vroeg-Middeleeuwse verhoogde woonplaats als de oudste terpfase van Hartendorp mag worden gezien is vooral een kwestie van definitie: de ophoging had in ieder geval wel te maken met (grond)wateroverlast. Vondsten (Karolingisch draaischijfaardewerk) dateren deze bewoning in de 8ste–9de eeuw. De vroegste Laat-Middeleeuwse activiteiten kunnen in de eerste helft van de 12de eeuw worden gedateerd. De hierop volgende klei-ophoging moet eveneens in de 12de eeuw worden geplaatst.

De 10de en 11de eeuw hebben geen dateerbare vondsten opgeleverd: mogelijk zijn ze slechts vertegenwoordigd met kogelpotaardewerk. In ieder geval moet rekening worden gehouden met een bewoningsloze periode van *c.* twee eeuwen. Tegen discontinuïteit, of in ieder geval vóór het in stand blijven van elementen uit de ruimtelijke indeling tijdens een eventuele bewoningsloze periode, pleit de dominante NW-ZO gerichtheid van de grondsporen: deze blijft tot aan de herindeling van *c.* 1700 vrijwel constant.

Naast het C-14 onderzoek, dat zal worden verricht door het Laboratorium voor Isotopen Fysica te Groningen, wordt aan de uitwerking van het onderzoek door verschillende personen bijgedragen: drs. W. Prummel, B.A.I. (dierlijke

resten); drs. J. Buurman, R.O.B. (plantaardige resten); J. de Jong, Rijks Geologische Dienst, Haarlem (geologisch en pollenanalytisch onderzoek).

Het machinale grondverzet is uitgevoerd door Fa. Gebr. Gardenier, Driebergen. Voor het handwerk is personeel van het Werkvoorzieningsschap „Noorderkwartier” te Schagen ingezet. De opgraving stond onder technische leiding van de heer M. J. A. de Haan.

Tijdens de opgraving werd van vele kanten belangstelling ondervonden. In het bijzonder moeten genoemd worden de heren J. Westra uit Warmenhuizen en A. Schermer uit Schoorl die belangrijke informatie en kaartmateriaal verstrekten.

Dank is verschuldigd aan de heer P. J. Pronk (de eigenaar van het terrein) en diens zoon en zaakwaarnemer P. J. Pronk voor de soepele wijze waarop zij het voorafgaand overleg voerden en de uit het onderzoek voortkomende overlast accepteerden.

Literatuur

- W. A. van Es, „Excavations at Dorestad; a Pre-preliminary report: 1967-1968”, *Berichten ROB*, 19 (1969), 183-207.
- W. A. van Es, „Terp research; with particular reference to a Medieval terp at Den Helder”, *Berichten ROB*, 23 (1973), 337-45.
- D. P. Hallewas, „Wervershoof”, *Bulletin KNOB*, 76 (1977), 51-52.
- H. H. van Regteren Altena en J. A. Bakker, „Opgravingen bij Medemblik”, *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 35 (1968), 201-10.
- A. Schermer, „Geestmerambacht”, *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 35 (1968), 212-28.
- A. Schermer en Jb. Westra, „Oud-Warmenhuizen op terpen”, *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 45 (1978), 208-30.

R.O.B., *Amersfoort* (P. J. Woltering)

Midwoud-Papenveersloot

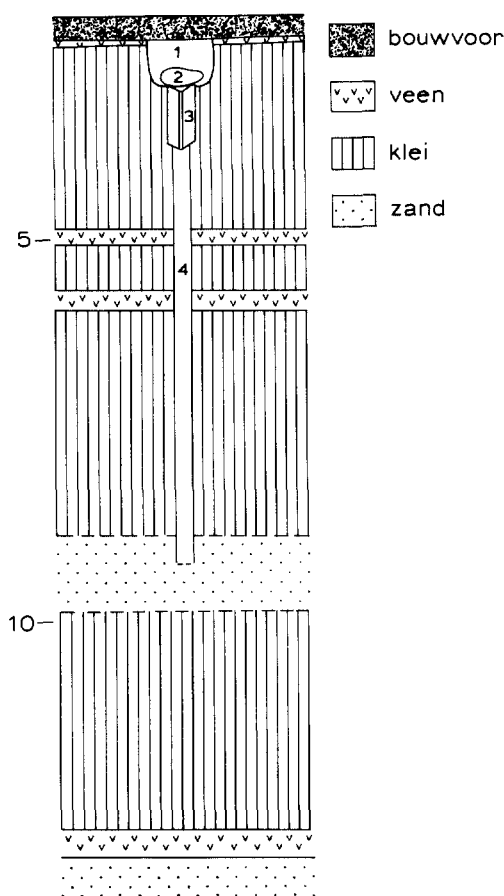
Van 27.7-11.8.1977 en 24.4-25.8.1978 werd een onderzoek ingesteld op een site in het ruilverkavelingsgebied van de polder De Vier Noorder Koggen waar bij veldverkenning een concentratie middeleeuws aardewerk, uit de 12de-13de eeuw, was aangetroffen. De site is gelegen tussen Oostwoud en Hauwert aan de Papenveersloot aan het eind van de Oude Gouw. Na een kleine proefgraving in 1977 waarvan de resultaten nogal teleurstellend waren, werd het onderzoek in 1978 voortgezet. Begonnen werd met een „Feinbegehung” van een deel van het beschikbare terrein.

Daarvoor werd een grid met vakken van 8×8 m uitgezet. Uit de helft van deze vakken werden alle aan de oppervlakte liggende archeologica verzameld; daarbij werd steeds om en om een vak wel en een vak niet bekropen. Uit de zo verkregen gegevens bleek dat de meeste vondsten in het noordelijke deel van het terrein lagen, het deel waarin 1977, door daar nog aanwezig gewas, slechts één sleuf kon worden gegraven.

Het gebied waarin de op deze manier verzamelde vondsten zich concentreren (een terrein van $c. 100 \times 100$ m), kon in 1978 geheel worden opgegraven. Op de plaatsen waar de aantallen aan de oppervlakte gevonden archeologica het grootst waren werden ook bij de opgraving de meeste mobilia geborgen. In het oostelijke deel van het terrein was een tot op enkele plaatsen $c. 50$ cm dikke laag vuile klei met veel scherven en botmateriaal aanwezig. Op deze laag werd, onder de bouwvoor, zeer lokaal een dun laagje schone klei aangetroffen. Dit laagje moet gezien de datering van de daaronder liggende vondsten in de 13de eeuw of later zijn afgezet. De ondergrond bestond hier uit dekafzettingen en afzettingen van een klein geultje gedeponeed tijdens de Calais IVA2-transgressiefase. In het westelijk deel van het terrein lagen archaeologica op het grensvlak van bouwvoor en veen, dat een maximale dikte van $c. 90$ cm bereikte. Onder het veen waren dekafzettingen van Calais IVA2-ouderdom aanwezig. Het aangetroffen schervenmateriaal dateert uit de tweede helft van de 12de en de eerste helft van de 13de eeuw. Naast scherven werd veel botmateriaal aangetroffen waaronder glissen en een niet afgewerkt benen fluitje.

Sporen van huizen werden niet vastgesteld. Wel werd een aantal palenrijen evenwijdig aan en in één geval haaks op de richting van de middeleeuwse verkaveling gevonden. De palen variëren sterk in dikte (3-12 cm); ook zijn ze tot zeer verschillende diepte in de grond geslagen (van 10 cm tot 2 m onder het toenmalige oppervlak). Vaak staan ze onder een min of meer scherpe hoek met het oppervlak. Langs de palenrijen loopt een zone met tamelijk veel kuilen. In een aantal van deze kuilen werd veel mest en nederzettingsafval aangetroffen, in een aantal andere veenbrokken met zeer weinig archaeologica. De laatste daten waarschijnlijk uit een aan de bewoning voorafgaande fase, maar moeten na de eerste middeleeuwse ontginningen gegraven zijn. Sommige van de kuilen met veel nederzettingsafval hebben waarschijnlijk lang open gelegen blijkens op de bodem aanwezige gytja-

m ± N.A.P.
1 —



Afb. 5. Midwoud. Profiel van kuil met koker gebruikt als waterbron.

lagen en soms veen dat kennelijk in de kuilen gevormd was. Op de bodem van vijf kuilen (afb. 5, 1) werd de top van een houten koker (afb. 5, 3) gevonden. Deze kokers liepen loodrecht de grond in tot *c.* 1–1½ m onder de bodem van de kuil. Vier van de kokers bestaan uit planken, aan elkaar verbonden door pen op gat verbindingen; één keer was een kleine ton van duigen gebruikt. Op de koker lag in twee gevallen een zwerfkei (afb. 5, 2). Bij dieper graven bleek dat onder de kokers door klei en veenlagen geboorde gaten met een diameter van *c.* 20 cm (afb. 5, 4) aanwezig waren. In één geval kon door middel van een boring worden vastgesteld dat het in de

middeleeuwen geboorde gat tot *c.* 9 m —N.A.P. reikte, waar het eindigde in een zandlaag van waarschijnlijk Calais III-ouderdom (afb. 5). De kuilen met de kokers zijn ongetwijfeld als waterbron gebruikt. De noodzaak om op een dergelijke omslachtige manier in de waterbehoefte te voorzien werd waarschijnlijk veroorzaakt door een sterke verbraking van het water aan de oppervlakte, veroorzaakt door de zich in die tijd sterk uitbreidende Zuiderzee.

I.P.P., Amsterdam (A. J. Guiran en D. P. Hallewas)

ZUID-HOLLAND

Woerden

In de winter van 1977–1978 is het St.-Jozefpensionaat, dat gelegen was op een terrein dat begrensd wordt door het Groenendaal, de Havenstraat en de Meulmansweg, geheel gesloopt. Hierdoor kwam een stuk grond ter grootte van ongeveer 50 × 60 m beschikbaar voor archeologisch onderzoek. Het was te verwachten dat de rivier de Linschoten in de Romeinse tijd in de omgeving van het pensionaat is uitgelopen in de Oude Rijn. Waarnemingen die gedaan zijn in 1954 bij de aanleg van de funderingspijlers voor de voormalige kapel van het St.-Jozefpensionaat, en in 1976–1977 tijdens een proefopgraving, in een naburige tuin verricht door leden van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, hadden bovendien duidelijk gemaakt dat hier aanzienlijke hoeveelheden zand en klei zijn afgezet en dat er op grote diepte Romeinse scherven voorkomen. Dit aardewerk dateert over het algemeen uit de 2de en 3de eeuw, dus uit wat latere tijd dan de vondsten die in de afgelopen jaren zijn gedaan tijdens opgravingen aan de Kruittorenweg.

Dank zij de welwillende medewerking van Pan Eurohome b.v. en de gemeente Woerden was het mogelijk op 30 januari 1978 te beginnen met een onderzoek, dat — met een onderbreking wegens vorst — geduurd heeft tot en met 20 april 1978. Spoedig bleek dat alleen in de zuidelijke hoek van het terrein, tegen het Groenendaal en het 18de-eeuwse Arsenaal, sporen uit de Romeinse tijd aanwezig waren. Hier werden oeverversterkingen aangetroffen langs de dichtgeslibde bedding van een rivier, die van oost naar west heeft gestroomd, naar het zich laat aanzien de Rijn. Deze heeft *c.* 80 m ten zuiden van de in 1961 gedempte bedding gestroomd. De noordelijke oever van de rivier in de Romeinse tijd kon niet worden vastgesteld, evenmin als de zuid-

lijke oever uit de (vroeg) middeleeuwen. Waarschijnlijk heeft de Rijn zich voor de eerste omvangrijke bewoning in de na-Romeinse tijd al zo ver in noordelijke richting verplaatst dat zijn loop in de middeleeuwen niet sterk is afgeweken van die in onze tijd.

In de Romeinse oeverversterkingen kunnen drie fasen worden onderscheiden. De oudste kade is aangelegd met behulp van zware gekloofde boomstammen. Vervolgens zijn er twee andere gebouwd van ronde, aangepunte palen met een doorsnede van 10–20 cm. Deze laatste zijn op verscheidene plaatsen door de rivier ondermijnd en daardoor scheef gezakt. Een groot gedeelte van de jongste schoeiing is zelfs geheel omgevallen en gedeeltelijk weggeslagen. De overgebleven palen lagen horizontaal met de punt landwaarts gericht.

Loodrecht op de richting van de kaden stonden enkele rijen van wijd uit elkaar geplaatste palen; deze hebben vermoedelijk deel uitgemaakt van lange steigers. Op één plaats waren ook bijbehorende planken bewaard gebleven. In het profiel was goed te zien dat dit plankier voorover in de rivier is gevallen. Wegens het snel toestromende water kon de onderkant van de lagen uit de Romeinse tijd vrijwel nergens bereikt worden.

De geborgen vondsten dateren uit de tijd van *c.* 80 tot na het midden van de 3de eeuw. De eerste kade lijkt aangelegd te zijn omstreeks 80 of wellicht wat later. Het is echter merkwaardig dat uit de vulling achter de palen van deze kade niet alleen een aantal betrekkelijk vroege scherven (o.a. van terra sigillata met de stempels OF.APRI en BILLICVR) maar, op een diepte van 2,50 m ±N.A.P., ook een stuk tufsteen te voorschijn is gekomen. Dit doet twifelen aan een vroege datering van de kade, maar misschien mag men aannemen dat sommige gebouwen in het castellum te Woerden reeds in de 1ste eeuw uit steen waren opgetrokken.

Op maandag 13 maart werd op *c.* 1,25 m ±N.A.P. in de werkputten IX en X (vlak langs het Arsenaal) een plank met spijkers aangetroffen, die in de loop van de volgende dagen deel bleek uit te maken van een schip. Dit was schuin weggezonden tegen de ter plaatse zeer zandige oever, onder een hoek van 35°. Daarover is een dik pakket klei afgezet en na enige tijd zijn hierin de palen van de jongste kade geramd. Ook deze hebben geen standgehouden en zijn grotendeels scheef gezakt of geheel omgeklapt. Enkele palen waren geslagen tot op de bodem van

het schip, een of twee andere dwars door het boord.

Het in de omgeving van de boot gevonden aardewerk is in het algemeen betrekkelijk laat. Onder de bodem zijn in de oever o.a. scherven aangetroffen van met reliëf versierde terra sigillata uit Trier, van borden Dragendorff 32 en Ludowici Sa (een jongere variant van Drag. 31), van ruwwandige kommen Stuart 211 en van wrijfschalen met verticale rand. Het is dus niet aannemelijk dat het schip is gezonken voor het laatste kwart van de 2de eeuw. Het kan echter veel eerder gebouwd zijn. Houten schepen kunnen langer dan een mensenleven meegaan en het Woerdense vaartuig is op tal van plaatsen grondig gerepareerd.

Van de boot kon een stuk ter lengte van bijna 10 m worden opgegraven, voldoende om een en ander in verband te kunnen brengen met de grote schepen uit Zwammerdam (zie M. D. de Weerd, „Römerzeitliche Transportschiffe und Einbäume aus Nigrum Pullum/Zwammerdam (Z.-H.)”, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*, Köln–Bonn 1977, 187–198).

De afstand tussen de mastbank en de uiterste punt van de voorstevan heeft ongeveer 7 m bedragen; daaruit mag men naar analogie van de Zwammerdamse schepen afleiden dat de boot *c.* 24 m lang is geweest. Het niet opgegraven gedeelte ligt buiten het bouwterrein, onder het marktplein voor het Arsenaal. De breedte was 3 m bij de mastbank en 2,40 m bij het begin van de punt. De onregelmatig brede planken van de bodem werden bijeengehouden door paren van L-vormige spanten. Van de zijden was alleen het hoogst gelegen, rechter boord goed bereikbaar. Dit bestond uit een in doorsnede L-vormige plank (kim) met een hoek van 90° op de overgang van de bodem naar de zijkant, en uit twee overnaads daarop geplaatste planken. In de bovenste hiervan bleken spijkers te zijn geslagen; dit wijst er waarschijnlijk op dat daarop nog een houten rand heeft gelegen. Aan de binnenzijde van het boord was op halve hoogte een plank (bewegering) tegen de spanten bevestigd. Op verscheidene plaatsen is geconstateerd dat daarover een bekleding is aangebracht van dun hout of wagenschot.

Ook de mastvoet is nog aangetroffen. Deze bestond uit een extra brede spant met in het midden een rechthoekig blok, en was geheel uit één stuk hout gekapt. In het blok bevond zich een rechthoekig gat voor de mast, dat aan de achterzijde afgesloten kon worden door een balk,

die door ijzeren beugels op zijn plaats werd gehouden.

Onder en achter de mastbank was zorg gedragen voor een onderkomen voor de bemanning. Daar was een vierkante haard gemaakt en aan de voorzijde van de mastbank was een kastje getimmerd. Het ziet er naar uit dat men het geheel heeft kunnen overdekken; op 1,25 m achter de mastbank waren tegen de binnenzijde van de boorden twee blokken met zwaluwstaartvormige uitkepingen aangebracht, waarin kennelijk dwars over het schip een balk kon worden gelegd. Bij de haard en de mastvoet zijn enige vondsten gedaan die tot de scheepsinventaris behoren: enkele paren schoenen, een wrijfschaal en vier terranigra-achtige potten van in het gebied van de Beneden-Rijn min of meer uitzonderlijke vormen. De vloer was bedekt met een dikke laag plantaardig materiaal. Uit de pollenanalyse (H. Teunissen-van Oorschot, afdeling biogeologie van de Katholieke Universiteit te Nijmegen) en de bestudering van de zaden (J. P. Pals, I.P.P.) is gebleken dat deze laag voor het grootste gedeelte bestaat uit resten van de lading van het schip, een soort tarwe, mogelijk spelt. Verder zijn zaden aangetroffen van een aantal akker-onkruiden en van de kruidvlier (*Sambucus ebulus*). Van de onkruiden dient hier speciaal de straal scherm (*Orlaya grandiflora*) te worden vermeld, die op krijt of löss heeft gegroeid en dus waarschijnlijk afkomstig is uit een streek ten zuiden van de lijn Sittard-Gent; vgl. K.-H. Knörzer in: *Rheinische Ausgrabungen* 10, Düsseldorf 1971, 470.

In de richting van de achtersteven kon verder slechts een klein stuk worden opgegraven. Daar was juist nog te zien dat over de spanten in het midden van het schip een houten vloer is gelegd.

De meest opmerkelijke aanvulling van onze kennis van de scheepsbouw in de Romeinse tijd biedt de punt van het Woerdense vaartuig. Deze is uit één stuk hout gehakt en heeft op korte brede planken gerust, die tegen het uiteinde van de bodemplanken waren gelegd. De verbinding met de bodem is tot stand gebracht met behulp van dunne stukken wagenschot, die tegen de onderkant zijn gespijkerd. Deze constructie moet voldoende sterk zijn geweest doordat de onderzijden van de boorden (kimhouten) doorliepen tot in de punt. Aan de buitenkant werden de onderdelen van de punt bijeengehouden door een kruis van ijzeren banden en spijkers. Voorts was daar een versiering aangebracht in de vorm van enkele horizontale groeven vlak onder de uiterste punt van de voorsteven.

Tijdens de opgraving zijn tal van vondsten gedaan. Op de meer dan tweeduizend aan het licht gekomen terra-sigillata-scherven bevinden zich de volgende stempels:

Zuid-Gallia (alle daten uit de Flavische periode; de met + aangeduide merken zijn van pottenbakkers die volgens F. Oswald, *Index of Pottery Stamps on Terra Sigillata*, „Samian Ware”, Margidunum 1931, geheel of gedeeltelijk in die tijd voor 70 hebben gewerkt): OF.APRI (Drag. 27)+, BILLICVR (Drag. 27)+, OF.CARAN (Drag. 15/17), CARANTIM (Drag. 18), OFCE[N'] (Ritt. 2 B of 4 B)+, OF.FVSC (Drag. 18)+, [FVS]CI (Drag. 18)+, OF.FLA GE[---] (Drag. 18)+, M̄ASCI (Drag. 18), [OFM]ATE (Drag. 18), OFMATER (Drag. 18), OFMOM (Drag. 27)+, C.IVL.PRIM (Drag. 18, 3 ×)+, PR[I]MV (Drag. 27)+, [OFSEV]ERI (Drag. 18)+, OF.SEX[CN] (Drag. 27), TABL.VIRTVTIS (Drag. 27), OFVIIRI (Drag. 27), ::OFLCVIRIL:: (Drag. 18, 3 ×),)OFL[CVIRIL(] (Drag. 18, 2 ×), [OF]L.COS [.VIRIL (bord), OF.VITA. (Drag. 18)+, VITALI (Drag. 27)+.

Midden-Gallia: ARC.OF (Drag. 27), ATTIAN.O (Drag. 37), BIGAFE (Drag. 31), [C.I]NNAMV (retro, Drag. 18/31), GENITOR.F (Drag. 18/31, 2 ×), [LIT]TERA.F (Drag. 18/31), <P>ATERCLOSF[E] (Drag. 18/31), TALVSSA (Drag. 27), IVLITALVSSAN (Drag. 27).

Faulquemont: CASSIVSFI (Drag. 18/31), MARTIAFE (Drag. 27), :MARTIALFE (Drag. 18/31, 2 ×), MARTIALFE (Drag. 18/31, 4 ×), PECV[LIFE] (Drag. 18/31).

Blickweiler: PETRVLLVS.FX (Drag. 18/31).

La Madeleine: AMABILIS (Drag. 18/31 en 27), BVCCVS (Drag. 27), GAIVSETGATV (Drag. 18/31, 2 ×), GA[TVSF] (retro, Drag. 18/31), [GATV]SF (Drag. 18/31), GA[TVSVAL.I.S.F.] (Drag. 18/31), OFLENTV (Drag. 18/31), <L>ENTVLI (Drag. 27), LLENTVLLIII (Drag. 18/31 en 27), MONTANI (Drag. 27), PRID.FEC (Drag. 18/31), REMICF (Drag. 18/31), [SABE]LLVS (Drag. 18/31), CCSAC[RI] (Drag. 37), TR[ITVSF] (Drag. 18/31), VIRTVTIS (Drag. 18/31).

Argonnen: MACCONOF (Drag. 33).

Sinzig: CINTVGN[.F] (Drag. 18/31?).

Trier: [Q]ALPINIV[S.F.] (Drag. 18/31), DVBTAT[VSF] (Drag. 18/31, mogelijk uit Rhein Zabern), MEDIATVS (Drag. 31), MILLISSY[S] (bord met vlakke bodem), VIDVC[VSF] (Drag. 33), YRBANVSFI (bord met vlakke bodem).

Heiligenberg: TARTV[SF] (Drag. 18/31 of 31).

Rhein Zabern: [ATIL|LVSF (retro, Drag. 37), [PO]TIINTINVS (Drag. 32?), VITA[LISF]E (Drag. 31?).

Oost-Gallia: [C|E]LSINVS (Drag. 18/31), MARCII (Drag. 18/31 of 31), [REG|INVS.F (Drag. 18/31).

Van de met reliëf versierde terra sigillata komt een groot gedeelte uit Midden-Gallia; hiertoe behoort o.a. een bijna volledig bewaard gebleven kom Drag. 37 van de pottenbakker Attianus. Verder lijkt het ontbreken van de vorm Drag. 29 er op te wijzen dat men niet voor het jaar 80 begonnen is met het dempen van het gedeelte van de Rijn waaruit de vondsten afkomstig zijn.

Van de overige ceramiek trekt vooral een aantal oranje scherven de aandacht die doen denken aan het Nijmeegs-Holdeurnse aardewerk, dat van buiten Nijmegen en naaste omgeving amper bekend is. Voor het grootste deel betreft het stukken van ruwwandige potten; een enkele maal is ook de fijne, gladwandige waar vertegenwoordigd. Nog zeldzamer zijn enkele scherven van donkerrood beschilderd en fijn gevlamd aardewerk, dat naar het schijnt nog nergens anders in Nederland is aangetroffen en daarbuiten o.a. bekend is uit de Wetterau (Duitsland) en Vin-donissa-Windisch (Zwitserland).

De merkwaardigste vondst van aardewerk is wel een holle matrijs voor het vervaardigen van de aanzet van het oor van een kan. Deze is afgevormd van de kop van een Silenus, zoals men kan aantreffen op bronzen vaatwerk; vgl. b.v. de koppen die door Suzanne Tassinari zijn afgebeeld in: *Dossiers de l'archéologie* 28 (1978), 104 v. Waarschijnlijk is deze matrijs gebruikt voor het maken van aardewerk; vergelijk overeenkomstige, soms wat grotere voorwerpen die in pottenbakkerijen zijn aangetroffen: J. H. Holwerda-W. C. Braat, „De Holdeurn bij Berg en Dal”, *OML*, 26 (1946), suppl., pl. XX, 2, 1 en XXI, 1, 2 en 2, 2, en W. Czys, *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 41 (1976), 28 v. en Taf. 4, 1 (Pfaffenhofen). Anderzijds is het niet geheel onmogelijk dat het Woerdense stuk gebruikt is voor het maken van modellen van was die moesten dienen voor het gieten van bronzen oren; tijdens de opgraving zijn fragmenten van twee smeltkroezen gevonden.

Tussen de twee jongste kaden is een bronzen kan te voorschijn gekomen. Deze is gedreven uit een plaat roodkoper. Het oor is tezamen met de tuit apart gegoten van geelkoper. Dit type kan is vervaardigd in de 2de en 3de eeuw. Vgl.

María H. P. Den Boesterd, *The Bronze Vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen*, 's-Gravenhage 1956, 70, nr. 257 vv.; R. Degen in: *Helvetia antiqua (Festschrift Emil Vogt)*, Zürich 1966, 260 vv. (uit een 4de-eeuws graf in Aventicum-Avenches); Suzanne Tassinari, „La vaisselle de bronze romaine et provinciale au Musée des antiquités nationales”, *Gallia* 29 (1975), suppl., 69, nr. 180 vv.; Stéphanie Boucher/Suzanne Tassinari, *Bronzes antiques du Musée de la Civilisation Gallo-Romaine à Lyon I*, Lyon 1976, 151 v., nr. 193 (gevuld met munten uit het einde van de 3de eeuw).

Van de militaire uitrustingsstukken zijn vermeldenswaard een ijzeren zwaard met een houten gevest, fragmenten (o.a. de bronzen rand) van een wandbeschermer, die versierd is geweest met een bronzen dolfijn, en een stuk van de leren overtrek van een schild (mededeling C. van Driel-Murray). Enige van de opvallend talrijke graffiti op aardewerk maken melding van een centuria (o.a. op de bodem van een lamp: VICTORIS>VETTI). Tot de vondsten behoren dakpanstempels van de Cohors XV (Voluntariorum) (steeds met holle letters!), van de Exercitus Germanicus Inferior en van detachementen daarvan, voorts een exemplaar van de Legio XX(X) (Holwerda-Braat, a.w., pl. XXXII, 31) en een van de Legio VI Victrix. Het laatste stempel (L.VI.VIC.PF / .AVL.BAS.F) is verder alleen aangetroffen in een graf tussen Aldekerk en Wachtendonk in Duitsland; vgl. CIL XIII/6 12159 en Fr. Geschwendt, *Kreis Geldern*, Köln-Graz 1960, 264 en Taf. 57, 1, 1. De Legio VI Victrix had tussen 71 en c. 100 haar standplaats in Novesium-Neuss; in de eerste twee decennia van de 2de eeuw was ze gestationeerd in Vetera II-Xanten, vanwaar ze vervolgens naar Britannia (Eboracum-York) is verplaatst. Dakpanstempels van dit legioen waren in Nederland tot nu toe alleen met zekerheid bekend uit Nijmegen van het terrein van de legioensvestingen op de Hunerberg. *Instituut O.G.A., Nijmegen*
(J. E. Bogaers en J. K. Haalebos)

NOORD-BRABANT

Steenbergen (Gem. Steenbergen)

Op verzoek van het Gemeentebestuur van Steenbergen werd aan de afbraak der gebouwen waarin voorheen het R.K. Weeshuis en het Gereformeerde Weeshuis waren ondergebracht een oudheidkundig bodemonderzoek gekoppeld. Dit onderzoek vond plaats tussen 25 september en 13 oktober 1978, gedurende welke periode het uit-

breken der funderingen werd opgeschort. Van gemeentewege werd ten behoeve van het onderzoek een graafmachine ter beschikking gesteld. Ook in ander opzicht werd van de gemeente de grootst mogelijke medewerking ondervonden.

Bij de aanvang van het onderzoek waren alle opstallen reeds met de grond gelijk gemaakt. Bovengronds hadden de gebouwen niets opmerkelijks te aanschouwen gegeven en liet zich daarvan de voorgeschiedenis allerminst aflezen, ofschoon bekend was dat zich op dezelfde plek eenmaal het zogenaamde Gasthuis bevonden had, een instelling van middeleeuwse origine. Plaatselijke belangstellenden hadden zich intussen onder gemeentelijk toezicht bezig gehouden met het uitgraven en ledigen der voor en na te voorschijn gekomen beer- en waterputten en daaruit een aanzienlijke hoeveelheid aardewerkscherven, schoenen en ander huisafval geborgen, in hoofdzaak daterende uit de 16de en 17de eeuw. Al deze vondsten zijn tot nader order door de Gemeente opgeslagen.

In het jaar 1431 is er in een schepenacte voor het eerst sprake van de Gasthuisstraat, thans Blauwstraat geheten. Deze vermelding levert ons een „terminus ante quem” op voor de ouderdom van het Gasthuis, over de stichting waarvan ons geen enkel document inlicht. Vanouds bestond er tussen dit Gasthuis en de broederschap van de H. Geest een nauwe band en is het vaak moeilijk beider activiteiten van elkaar te onderscheiden. Het Gasthuis was tevens het domicilie van de broederschap der Allerheiligen, dat een altaar in de Gasthuiskapel onderhield. De inkomsten van het Gasthuis en H. Geest werden afzonderlijk geadministreerd, de uitgaven daarentegen niet. Het Gasthuis legde zich toe op het verplegen van nooddruftige zieken en bejaarden en verschafte onderdak aan doortrekkende lieden. De H. Geest bedreef algemene werken van barmhartigheid zoals het voeden en kleden van de armen. De Gasthuisstraat staat vrijwel haaks op de hoofdstraat van de stad Steenberg en loopt aan op de Markt, waar het middeleeuwse stadhuis verrees. Ten westen van de Markt heet de hoofdstraat Kaai- of Damstraat, ten oosten Kerkstraat. Aan het oostelijke uiteinde daarvan staat op een ruim kerkhof de N.H. Kerk, opvolgster van de in 1832 afgebroken R.K. Parochiekerk, gewijd aan St.-Jacobus. De excentrische ligging is merkwaardig. Wijzigingen in het met krekken doorsneden gebied rondom de stad zijn mogelijk debet geweest aan een verschuiving der stedenbouwkundige zwaartepunten.

Met zekerheid wordt Steenberg het eerst vermeld in het jaar 1271, wanneer de „homines in Steenberg commorantes” uit handen van de Heer van Breda een keur verkrijgen welke onder meer voorziet in de instelling van een eigen schepenbank met schout. Het oord is dan nog „villa”. Als een langgerekte buurt strekte het zich in de richting Oost-West uit over een pleistocene zandopduiking welke aan drie zijden door veenmoeren werd afgegrensd. Het hoogste punt van de stad bevindt zich thans op de kruising van Damstraat en Blauwstraat, waar het straatpeil tot bijna 3,5 m boven N.A.P. reikt. Naar de hoofdstraat lopen ook alle andere straten op.

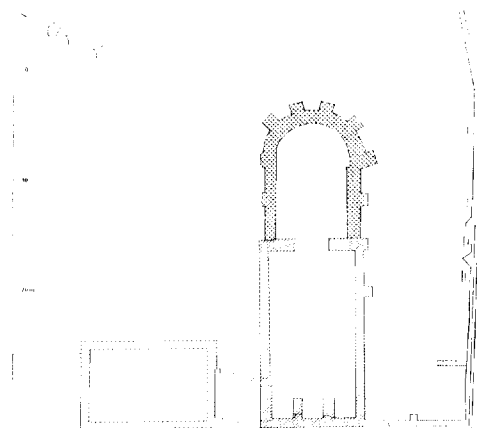
De veenafzettingen rondom Steenberg werden doorsneden door krekken welke in verbinding stonden met de Oosterschelde. Door de verzilting van het voorland was moertering mogelijk terwijl daarnaast op grote schaal turf gestoken werd. Zodoende ontwikkelde Steenberg zich tot een middelpunt van handel in turf zowel als moerzout en verwierf in 1319 het recht zich met stadsvesten te omringen, welk privilege in 1321 nog weer werd bevestigd. In 1331 richt de Hertog van Brabant zich tot „onse poeteren ende onse lieden ghemeenlike van onser poert van Steenberghe”. Sinds 1356 heet Steenberg onveranderlijk „opidum”, „poerte” of „stad”.

Tegen het einde van de 14de eeuw tekent zich een inzinking der bedrijvigheid af, wellicht veroorzaakt door de voortdurende overstromingen der wijde omgeving vanuit de Schelde-aestuaria. In de loop van de 15de eeuw zag men echter kans de nieuwe opwassen binnen te dijken en deden deze zeepolders de oude voorspoed weldra terugkeren. De scheepsverbinding met de Schelde bleef echter gehandhaafd.

Het onderzoek

De wirwar van putten en funderingen op het terrein van onderzoek maakte op het tijdstip van onze komst de indruk van een puinhoop waar weinig van te maken scheen. Bij nader toezien bleken zich hieronder echter de grondvesten van een kapel af te tekenen zodat daar de aandacht op werd geconcentreerd, temeer omdat dit kennelijk het oudste en belangrijkste onderdeel van het gebouwencomplex was geweest.

De kapel stond niet zuiver georiënteerd en maakte de indruk haaks op de Gasthuisstraat te zijn gebouwd, waarbij de naar het Westen gekeerde frontzijde in de oostelijke straatwand was opgenomen. De fundering wees op twee bouwfases, met dien verstande dat het westelijke ge-



Afb. 6. Plattegrond der voormalige Gasthuiskapel met belendingen te Steenberghe (N.Br.). (Opmeting A. van Pernis, Tekening H. J. Bloklander).

deelte van jonger datum was dan de koorpartij. Op grond van de baksteenformaten — $4,5 \times 11,5 \times 29$ cm — sluiten wij de mogelijkheid niet uit dat het schip van de kapel eerst uit de 16de eeuw dateert. Helaas laten de bewaard gebleven Gasthuisrekeningen ons vóór de 16de eeuw in de steek maar in 1559 blijkt de kapelklok te zijn verhangen. Onbekend is waarop de uitgaven voor een verbouwing in het jaar 1567 betrekking hebben, waartoe grote hoeveelheden „dubbele steen” in Holland werden besteld. De klok zal opgehangen zijn geweest in een op de voorgevel rustende ruiter, waarvan de ondersteunende funderingen werden teruggevonden. De 16de eeuw was trouwens een tijdperk van grote bouwbedrijvigheid voor het Gasthuis. Blijkens de rekeningen werd bijvoorbeeld in het jaar 1545 het beeld boven de ingang van de kapel — O.-L.-Vrouw — met een afdak beschut tegen de uilen, opdat deze het beeld niet zouden bevuilden. Kort voordien was er voor de kapel een orgel aangeschaft, dat in 1552 nog weer werd uitgebreid. In 1546 horen wij voor het eerst van een hospitaal of ziekenzaal. In 1561 werd het woonvertrek van de Gasthuiskapelaan vertimmerd en kwam er een nieuwe trap. Na de verbouwingen van 1567 volgde in 1569 de bouw van een nieuwe varkensstal, in 1571 het „nieuwe gasthuis”. Dit laatste is echter als zodanig nimmer meer in gebruik genomen en werd als afzonderlijke ruimte verhuurd. Mogelijk betreft het hier het gebouw dat ten noorden van de kapel werd opgegraven, met de westelijke langsgewel aan de Gasthuisstraat. Binnenwerks besloeg deze uitbouw een oppervlak

van ruim $6 \times 10,5$ m. Het stond haaks op de kapel en was daarvan gescheiden door een aan de Gasthuisstraat gelegen portaal, inwendig $3,25 \times 4,25$ m in het vierkant. Dit portaal was vanuit genoemde straat toegankelijk en bezat een doorgang naar het achterterrein naast de kapel. Ongetwijfeld lag hier de hoofdingang naar het Gasthuiscomplex. De funderingen van het veronderstelde „nieuwe gasthuis” bestonden uit secundair gebruikte baksteen van het formaat $5,5 \times 12 \times 24$ cm.

Schip en koor besloegen samen een ruimte, binnenwerks gemeten *c.* 26,5 m lang. Schip en koor werden gescheiden door een tegelijk met het schip opgetrokken muur, in het midden waarvan een 3 m brede doorgang was uitgespaard. Bedroeg de muurdikte van het schip 75 cm, de scheidsmuur naar het koor was niet minder dan 1,25 m zwaar. Het opgaande werk was weliswaar contemporain met de rest van het schip en vertoonde een bouwnaad met de aansluitende muren van het koor doch rustte op een oudere fundering, welke wij zouden willen beschouwen als de grondslag van de voormalige westelijke sluitmuur van het koor, dat aanvankelijk een op zich zelf staand bouwwerk kan zijn geweest. Aan de schipzijde van de scheidsmuur was tegen de zuidelijke component een altaarfundering opgemetseld. Het is niet uitgesloten dat zich aan de tegenovergestelde zijde van de doorgang naar het koor eveneens een altaar bevonden heeft doch hierover viel geen uitsluitsel meer te bekomen.

Het schip was breder dan het koor en besloeg een breedte, binnenwerks gemeten, van bijna 7,75 m, het koor ruim 6,25 m. De lengte van het schip bedroeg juist het dubbele van de breedte. De schipfunderingen staken bijzonder diep en reikten tot in het vaste, ongeroerde zand. Lagen de bovenste versnijdingen aan de voorgevel op 2,85 m boven N.A.P., de onderste steenlagen troffen wij eerst aan op 0,25 m boven N.A.P. zodat er degelijk werk geleverd was.

De koorfundering vertoonde een gans ander karakter dan die van het schip. Ook hier liepen de grondvesten door tot op het vaste zand doch de muurdikte bedroeg, conform die van de sluitmuur tussen schip en koor 1,25 m. Als materiaal waren rode moppen gebezigd van het formaat $6,5 \times 13,5 \times 29$ cm. Naar het oosten was het koor half rond gesloten en aan de buitenzijde van de ronding door zes steunberen geschoord, welke tegelijk met het aansluitende metselwerk waren aangelegd. Van begin af aan zal het koor dan ook wel in steen overwelfd zijn geweest. De beren

zetten zich voort langs de zijmuren van het koor zowel als het schip.

De aanzienlijke aanlegdiepte der kapelfunderingen hangt samen met de aanwezigheid van een pakket vast veen dat elders in en rondom de stad door toedoen van de mens allengs schijnt te zijn opgeruimd. Dit restant onvergraven veen reikte binnen de kapelmuren tot *c.* 1 m boven N.A.P. doch was reeds vóór de bouw van het koor aan de oppervlakte ingegraven en doorwoeld, mogelijk deels afgestoken. Zodoende ontbrak het natuurlijke veenoppervlak en was de gemiddeld 30 cm dikke afdeklag sterk vermengd met huisdierbotten en kogelpotscherven, kenmerkend voor de 12de en 13de eeuw.

Uiteraard kon het overgebleven veen de muren van een kapel niet dragen zodat men hierin van binnen uit sleuven groef tot op het zand, om hierin vervolgens de funderingen te leggen. Deze sleuven werden daarna weer aangevuld met verontreinigd zand, vermengd met kogelpotscherven zowel als fragmenten van Rijnlandse kruikjes, Jacobakannen en blauwgrijs-gesmoord aardewerk. Een en ander gaf ons aanleiding de bouw van het koor der kapel te plaatsen in de tweede helft van de 14de eeuw. De breedte van het koor gaven wij reeds op — ruim 6,25 m —, de lengte bedroeg 10,5 m. De vloer van het koor bleek niet meer aanwezig doch zal in laatste instantie hebben gestrookt met die van het wél teruggevonden plaveisel van het schip, dat bestond uit in keper verband op hun vlakke zijden neergelegde bakstenen, op een niveau van gemiddeld 1,80 m boven N.A.P. Tussen dit plaveisel en de veenafzettingen werden voor het overige nog vier ophogingslagen waargenomen, waarvan de onderste een geheel vormde met de vulaarde in de funderingssleuven. Aanvankelijk zal de kapel-vloer, althans die van het koor, dan ook wel dieper gelegen hebben en strookte deze ten naaste bij met het maaiveld buiten het koor, op *c.* 1,30 m boven N.A.P. Het huidige straatpeil ligt aanzienlijk hoger, waarmede bij de bouw van de westgevel der kapel reeds rekening gehouden werd. Dit verschil bedraagt thans niet minder dan 1,50 m.

Binnen het koor werd geen altaarfundering meer teruggevonden. Wel herbergde de ondergrond enkele menselijke skeletten. Geraamten kwamen tevens buiten het koor te voorschijn, te weten aan de oost- en zuidzijde. Aan deze beide zijden zal het koor wel niet zijn ingebouwd geweest en aan het kerkhofje hebben gegrensd. In het jaar 1566 betaalde de Gasthuismeester nog

3 karolusguldens uit aan de beeldhouwer die voor dit kerkhof een nieuw beeld had gemaakt van de Nood Gods.

Nu bleken zich tevens graven te bevinden onder de vloer van het schip, waarmede het plaveisel geen rekening hield. De vraag rijst onwillekeurig of deze graven eveneens wijzen op het voorheen vrij staan van het koor, dat in dit geval eenmaal ook aan de westzijde aan het kerkhof grensde.

Vermoedelijk was het hoofdaltaar gewijd aan O.-L.-Vrouw. Tegen de scheidsmuur in het schip zullen de altaren hebben gestaan van de Allerheiligenbroederschap en van de H. Apolonia, waaraan een prebende verbonden was.

In het Gasthuis waren zowel zieken als proveniers opgenomen. Resten van het in 1546 vermelde hospitaal werden als zodanig temidden der vele funderingen niet herkend. Het aantal proveniers, minvermogene bejaarden die een kamertje in het Gasthuis mochten bewonen en daar tot hun dood onderhouden werden, was niet groot. In 1516 waren het er 6, in 1536 5 en in 1550 4. In 1566 was Digna Craye de laatste en daarmee stierf het Gasthuis uit. Vermoedelijk bewoonden de proveniers de reeks huisjes ten zuiden van het Gasthuiskerkhof langs het Rozemarijnstraatje, welke nog op het minuutplan van de stad Steenberg getekend staan.

In 1545 is er voor het eerst sprake van de „beiderd”. Mogelijk wordt hiermede echter hetzelfde gebouw bedoeld als het Hospitaal zowel als de in 1545 eveneens vermelde „Godskamer”, waarin toen een „schamel” meisje werd verpleegd, Hoezeken.

In 1571 werd de „Godskamer” onder handen genomen en van een nieuw dak voorzien, waarvoor 32 nieuwe balken en 1800 spijkers werden gekocht. Denkelijk betrof het hier het langgerekte pand dat op de kadastrale minuut naast de proveniershuisjes getekend staat en het kerkhof scheidde van het Rozemarijnstraatje.

Ook de broederschap van het H. Kruis nam proveniers in het Gasthuis op. In 1577 was het er nog maar één, Lyneken Goris.

In 1574 vorderden militairen de „beiderd” en daarmede zette de ontluistering van het Gasthuis in. Drie jaar later, na het vertrek der soldaten, verbouwde men de „beiderd” tot acht of negen woonhuisjes. In 1591 kreeg de stad wederom zoveel militairen in te kwartieren dat de Raad van State verlof werd gevraagd de „beiderd” definitief tot soldatenkamers te mogen bestemmen.

Blijkens de ongedateerde plattegrond in het Gemeente-Archief was het Gasthuis in de 17de

eeuw bijkans geheel ingericht tot „Wooningen van de commis der Slands Magazijnen tot Steenberg”. Het gedeelte ten noorden van de kapel schijnt tot Gereformeerd Weeshuis te hebben gediend. Achter het Gasthuis waren paardenstallen en barakken opgetrokken.

Deze toestand heeft tot aan het begin der 19de eeuw voortgeduurd. Na het opheffen der garnizoenen werd het als kazerne gebruikte gedeelte van het Gasthuis, de kapel inclusief, tot de grond toe gesloopt. Op het aldus vrijgekomen terrein is het R.K. Weeshuis gezet, naast het inmiddels herbouwde Gereformeerde Weeshuis. Al deze veranderingen hebben er het hunne toe bijgedragen dat de reconstructie van de Gasthuis-plattegrond ons slechts ten dele mocht gelukken.

Literatuur

De historische gegevens over het Gasthuis werden ontleend aan de studie van A. Delahaye, afgedrukt in de bundel *Steenbergen in de Middeleeuwen*; Gedenkbundel bij de herdenking van het 700-jarig bestaan van Steen-

bergen; Steenberg 1972, p. 292 ss. In hetzelfde werk vindt men tevens studies afgedrukt over andere aspecten van het middeleeuwse Steenberg.

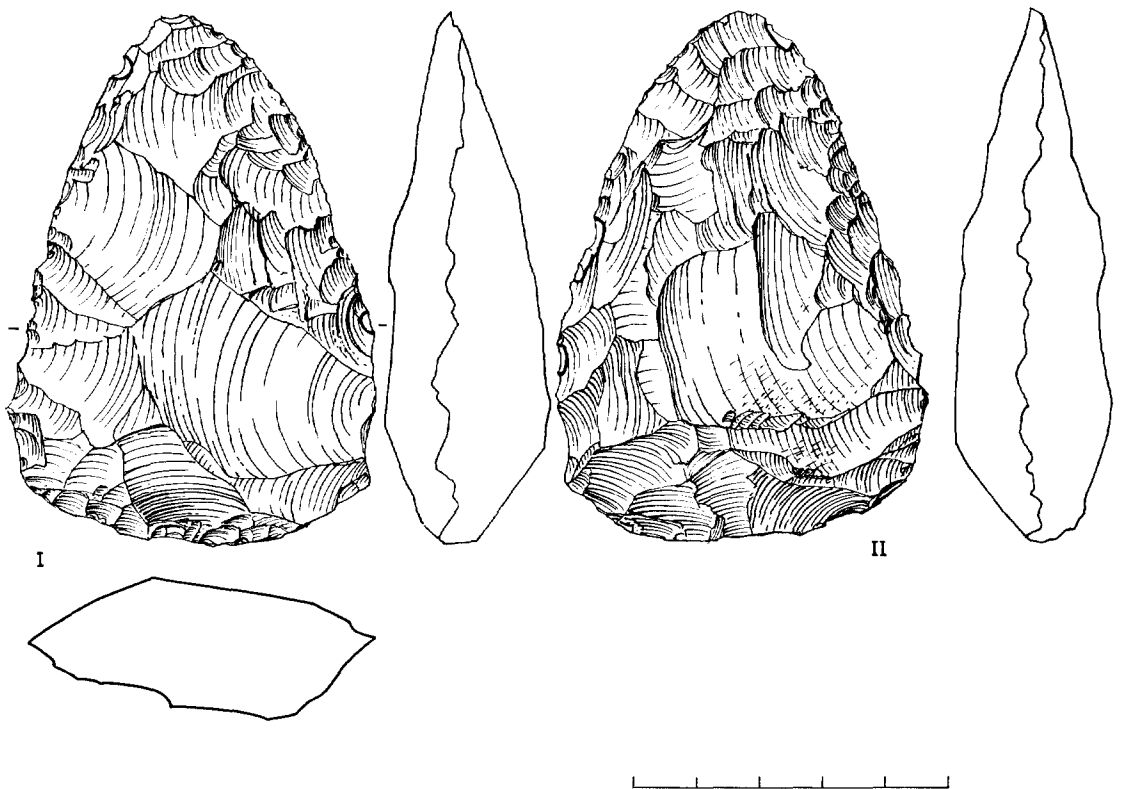
Daarnaast raadpleegden wij de bundel *Uit Stad en Land van Steenberg*; Gedenkbundel bij gelegenheid van de herdenking Steenberg 500 jaar Nassaustad 1458-1958; Steenberg 1958. Daarnaast de monografieën van A. Delahaye, *Steenbergen in de Middeleeuwen: Heerlijkheid en Stad*; Zundert 1971, alsmede *De vesting Steenberg*, Zundert 1975.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

LIMBURG

Kessel (gem. Kessel)

In juli 1978 vond de heer H. v. Knippenberg te Kessel in de omgeving van Kessel een mid-paleolithische vuistbijl (afb. 7). De vindplaats bevindt zich op een akker, aan de voet van een hoogte, c. 1,25 km ten NW van Kessel (coördinaten: 58E-200, 64/637, 89). Ter plaatse werd ook neolithisch materiaal gevonden. Uit de geologische kaart (58 II, 1938) blijkt, dat de



Afb. 7. De vuistbijl van Kessel. (Tekening H. R. Roelink, B.A.I.).

vindplaats is gesitueerd op het laagterras van de Maas (bestaande uit afzettingen van de Formatie van Kreftenheye), langs de rand van een oude stroomgeul.

De vuistbijl is gemaakt van matig grofkorrelige, ondoorzichtige, lichtgrijze vuursteen met lichte en donkere vlekjes. Er zijn enige recente beschadigingen (wit gelaten op de tekening). Typologisch bevindt het stuk zich op de grens tussen *subtriangulaires* en *cordiformes*, volgens de typologie van Bordes. Enkele maten zijn: max. L.: 8,6 cm, max. B.: 5,7 cm, max. D.: 2,3 cm, gewicht: 104,7 g. Indices volgens Bordes: L/a: 3,4 n/m \times 100: 88, I, L/m: 1,5, m/e: 2,5. De vuistbijl heeft een snijdende basis en is regelmatig en symmetrisch afgewerkt. Er is een aantal *step-* en *hingefractures* aanwezig, maar als geheel is het stuk vrij plat, en verlopen de zijden tamelijk recht in zijaanzicht. De hoeken van de zijden bedragen ongeveer 50° en 70° (in het midden gemeten). Er is, in elk geval bij de afwerking, gebruik gemaakt van zachte percussie, gezien o.m. de vlakke negatieven. Er zijn geen resten van de cortex of van oude vorstspijtlakken aanwezig. Kleinere platte vuistbijlen van het

onderhavige type, met snijdende basis, zijn zeker middenpaleolithisch, en waarschijnlijk te plaatsen in het Mousterien. Voor de beste benadering van de datering levert dat (één van de interstadialen tijdens) de eerste helft van de laatste ijstijd.

Eén van de beide vlakken, n.l. vlak II, is bedekt met windlak. Vlak I is dof, maar vertoont wel een minieme glans vergeleken met de recente beschadigingen. Op vlak II zijn ook (fijne) kleine putjes aanwezig (deze zijn steeds geassocieerd met windlak), terwijl verder de ribben op vlak II duidelijk enigszins zijn afgerond, op vlak I nauwelijks. Het stuk heeft dus met vlak II naar boven gelegen, waarschijnlijk op een erosievlak, tijdens een periode met zandstuiving. Met een stereomikroskoop zijn, weer alleen op vlak II, enkele bundels subparallele krasjes en enkele drukkegeltjes zichtbaar, die toegeschreven kunnen worden aan periglaciale bodembewegingen, zoals kryoturbatie. Op beide vlakken is roestafzetting aanwezig als gevolg van ploegen. In enkele holtes van het oppervlak is enig lemig sediment achtergebleven.

B.A.I., Groningen (D. Stapert)

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bouwving”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsenens, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Dellaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1979.